

A SZÖVEGNYELVÉSZETI KUTATÁS TÖRTÉNETÉHEZ*

MÁTÉ JAKAB

1. Bevezető megjegyzések

A 20. századi nyelvtudomány történetében a második nagy fordulatot — a paradigmaváltást — a generatív nyelvelmélet kibontakozása és térhódítása jelentette, amelyet a saussure-i fordulat után méltán tekinthetünk a 20. századi nyelvtudomány egyik legjelentősebb változásának. A saussure-i örökség és a többnyire belőle inspirálódó strukturális nyelvészeti irányzatok, valamint a generatív nyelvészet kibontakozása a 20. század nyelvtudományának két olyan eseménye, amelyek messzemenően meghatározták a későbbi fejlődés irányait.

A strukturális nyelvészet egyes irányzatainak a felfogásában felfedezhetők a kizárólagosságra törekvés tendenciái (lásd az amerikai deskriptív nyelvészet következetes antimentalista irányzatát), de a hatvanas évek elejére már a megtorpanás jelei kezdenek mutatkozni, amit úgy kell értelmeznünk, hogy a strukturális szemléletmód már képtelenné vált arra, hogy új tudományos problémákat tűzzön a kutatás elé, hogy viszonylag pontos választ adjon a felgyülemlett és megoldásra váró kérdésekre.

CHOMSKY generatív nyelvelmélete biztató eredményei ellenére sem tudott megbirkózni a sokasodó feladatokkal. Nem tudott választ adni sem a nyelv közlési funkciójával, sem a nyelv társadalmi meghatározottságával összefüggő kérdésekre. Ezen a nehézségen CHOMSKYNak az a szándéka sem segített, hogy a kompetencia fogalma mellett, amely a beszélő tudatában egy működő szabályrendszerrel tételiz fel, elméletébe bevezette a performancia fogalmát is. S ha e fogalmi kettős bevezetésével sikerült is a saussure-i langue—parole oppozíciót — úgymond — lazítania és dinamikusabb fogalmi rendszerrel helyettesítenie, s ezzel látszólag nagyobb mozgásterületet biztosítania elméletének, a valóságban azonban szemléletmódja, fogalmi apparátusa és módszere egyáltalán nem tették lehetővé, hogy kilépjen a belső nyelvészet területéről.

Így hát sem a saussure-i hagyomány és jórészt a belőle inspirálódó strukturális nyelvészet, néhány kivételtől eltekintve, sem a generatív nyelvelmélet kimagasló eredményeik ellenére sem mondhatnak magukénak egy olyan egységes nyelvelméletet, nyelvleírási modellt, amely számot adna — egyazon fogalmi apparátus segítségével — a nyelv működési szabályrendszeréről (szinkronia) és történeti változásairól (diakronia), általában a nyelvhasználatnak azokról a lényeges mozzanatairól, amelyeket a társadalmi gyakorlat, s ezzel párhuzamosan a tudományos élet felgyorsult fejlődése tűz a szaktudományunk elé. Ezeknek a hátrányoknak a tudatosulása következtében már

* Ez a tanulmány MÁTÉ JAKAB *Elméletek, irányzatok és módszerek a 19. és 20. század nyelvtudományában* című könyvkéziratának egyik részlete. Jóllehet e kézirat 1989 elején lett lezárva (és az itt közölt részt kiemeltük eredeti szöveggörnyezetéből), reméljük, hogy ebben a formában is hasznos információkkal szolgál a szövegtani kutatás története iránt érdeklődők számára.

a hatvanas évek első felében megkezdődött az elavult koncepciók felülvizsgálása és az előbbre lépés lehetőségeinek a keresése. Ennek az erjedésnek, útkeresésnek az eredményeként indult meg egy nagyfokú integrálódási folyamat a hetvenes évek nyelvtudományában, ami érezhetően felgyorsította az interdiszciplináris (határtudományi) kutatások kibontakozását. Módszertani szempontból célszerűbbnek látjuk, ha egy „paradigmakorszakban” tárgyaljuk a nyelvtudomány határtudományait, függetlenül kialakulásuk időpontjától, mert a tematikai szempontot erősebb ismérvnek tekintjük az anyag rendszerezésében, mint az időrendet. Ezért tárgyaljuk ebben a fejezetben a matematikai nyelvészetet is, amely a negyvenes évek végén és az ötvenes években alakult ki.

2. A szövegtan (szövegnyelvészet) kialakulása. Elméleti és módszertani kérdései. A szövegtan részterületei

Annak az integrálódási folyamatnak, amely a társadalomtudományokban a hatvanas évek második felétől kezdett egyre hatékonyabban felerősödni, egyik eredménye gyökereivel a klasszikus ókorba visszanyúló szövegvizsgálati metodológia, a korszerű szövegnyelvészet vagy ahogyan nálunk nevezik, a szövegtan kialakulása.

A szövegnyelvészet lényegének, fogalmi körülírásának tisztázását azonkívül, hogy mint határközi tudomány szinte valamennyi társadalom- és humán tudománnyal érintkezik, rendkívüli módon bonyolítja és megnehezíti az elnevezésbeli tarkaság is, amely hol kisebb, hol nagyobb felfogásbeli különbséget takar. Különösen a hetvenes évek elején a szövegnyelvészet elnevezés mellett szinte szinonimaként használták a szakirodalomban a szövegelmélet, a szöveggrammatika, a szövegtudomány stb. elnevezéseket, míg végül a nyolcvanas évek elejére ebből a terminológiai és felfogásbeli tarkaságból kezdenek kirajzolódni a szövegnyelvészet részterületeinek a körvonalai. Ezek az elképzelések nagyjából a hagyományos grammatikák felosztásának az analógiájára jelölik ki a szövegtan részterületeit, s ezért beszélhetünk szövegfonetikáról, szöveggrammatikáról, szövegszemantikáról, szövegpragmatikáról és a szöveg tartalmát, a valóságra vonatkozását tanulmányozó ágról, amely elég közel áll a szövegszemantikához. Ezek közül a szövegfonetika a legmostohább gyermeke a szövegtannak. Elsődleges vizsgálati tárgya a szövegegész hanglejtése, a mondat hangsúly és a hanglejtés kisugárzása a mondat feletti egységekre, aminek egyes szövegekben igen gyakran kohéziós szerepe is lehet, de tanulmányozása poétikai szempontból sem közömbös. (Vö. WACHA IMRE: *System und Zusammenhänge der Textphonetischen Ausdrucksmittel* — A szövegfonetika kifejezőeszközök rendszere és összefüggései. In: *Acta Linguistica Acad. Scientiarum Hung.* 25. 1975.; WOLFGANG DRESSLER: *Textsyntax und Allegro-Regeln. Zwei vernachlässigte Probleme der kontrastiven Grammatik* — Szöveg szintaxis és gyors szabályok. A kontrasztív grammatika két elhanyagolt problémája. In: HORVÁTH MIKLÓS, TEMESI MIHÁLY (szerk.): *Összevető nyelvvizsgálat, nyelvoktatás*. Budapest, 1972.) Újabbban azonban a kutatók figyelme egyre inkább a szöveggrammatika felé fordul. Ennek a vizsgálata látszik legalkalmasabbnak arra, hogy a kutatás közelebb férkőzzék a szöveg lényegének a megértéséhez, a kisebb grammatikai és tartalmi egységek szöveggé szerveződésének a megismeréséhez. Eppen ezért szinte minden korszerű szövegnyelvészeti felfogásnak valamelyik — századunkban kialakult vagy felélesztett — grammatikaelmélet az alapja. A nyugati országokban és Amerikában legtöbbször a generatív grammatika valamelyik irányzatának erre a célra módosított változata a megfelelő matematikai és logikai ap-

parátussal kiegészítve, ezenkívül azonban hagyományosabb színezetű szöveggrammatikai kutatások is folynak. (SZABÓ ZOLTÁN: *A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai*. Kolozsvár—Napoca, 1977. 178—179.)

A szövegnek mint a mondatnál magasabb szintű átfogó egységnek a tanulmányozása — grammatikai szempontból — csak egy mondatban feletti tudományág, az ún. szuperszintaxis révén valósítható meg. A szöveggrammatikai feladatok megoldására egyelőre megbízható fogódzót jelent a mondatgrammatika. A hetvenes évek kutatási eredményei is azt igazolják, hogy ennek a felfogásnak van reális alapja, hiszen például az előre- és hátramutató névmások, a határozott névelőn át megvalósuló kapcsolatok, a hiperonimek (tágabb jelentéskörű névszók: város → Székesfehérvár) mind olyan grammatikai eszközök, amelyek csalhatatlanul megerősítik a mondatgrammatika analógiájára végzett szövegtani kutatások hatékonyságát.

Am ez az analógia nem kizárólagos érvényű. A szöveggrammatikának feltétlenül számolnia kell a logikai és szemantikai összefüggésekkel, az előfeltevések (preszuppozíciók) és az implikációk vizsgálata éppúgy hozzátartozik a szöveggrammatikához, mint a topic—comment viszony vagy a mondatok referenciájának a figyelembevétele. Ugyanis a szövegvizsgálatokat csak akkor tekinthetjük eredményeseknek, ha a kutatónak a szöveg lineáris (szalagszerű) kohéziója mellett sikerül feltárnia a globális kohézióját is. A szöveg globális kohéziójának (a szöveget alkotó mondatok között lévő logikai és szemantikai kapcsolatoknak) a vizsgálata csak akkor lehet eredményes, ha a kutató alapul veszi a szóban forgó szöveg egész mély szerkezetét. A fogalom teljes egészében a generatív grammatikára utal, bár ebben az esetben a mély szerkezetnek egy módosított változatáról van szó. Van DUJK például nemcsak sugallja, hanem nyíltan ki is mondja, hogy ti. a szöveggrammatika igényeit csak a generatív szemlélet- és eljárásmod elégítheti ki, ami már csak azért is nagyon kérdéses, mert ha még a mondatok generálása sem tekinthető véglegesen megoldott feladatnak, miként lehet a mondatoknál bonyolultabb egységeket — szövegeket — generálni. (Vö. SZABÓ ZOLTÁN: *A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai*, 179.)

A szövegtannak a szöveggrammatika olyannyira a legkidolgozottabb ága, hogy igen gyakran ez utóbbit azonosítják az előbbivel. SZABÓ ZOLTÁN *Szövegnyelvészet és stilisztika* című könyvében (Budapest, 1988. 12) a szöveggrammatika tárgyáról ezeket írja: „Sajátos vizsgálati tárgyát több meghatározás összegezése alapján a következőkben körvonalaíthatjuk: a szövegszerkezet felépítése, belső szerkezeti tagolódása, a szöveg megszerkesztettsége, kompozíciós formája, valamint a szöveget alkotó mondatok összekapcsolódásai és egyáltalán a mondatoknak mint a szöveg összetevőinek a felépítése”. A szöveggrammatika sok mondatgrammatikai analógiát és eszközt használhat a kutatásban, ám a kettő korántsem azonosítható egymással, már csak azért sem, mert a szöveg nem a megfelelő grammatikai eszközökkel egymáshoz kapcsolt mondatok pusztá összege, hanem egy egészen új minőségű egység, amelynek leglényegesebb sajátosságát, a szöveget alkotó mondatok globális kohézióját csak egy olyan többletkategóriájú rendszer képes feltárni, amely a mondatgrammatikától legalább olyan mértékben különbözik, amilyen mértékben eltér a mondatok pusztá halmaza a mondatok feletti globális szöveghohéziótól. S hogy ez a „többletkategóriájú” (SZABÓ ZOLTÁN) szöveggrammatika milyen lesz, erre vonatkozólag csak kísérletekről számolhatunk be. Ezek közül megemlíthetjük a transzformációs grammatikának a MONTAGUE elméletével történő kiegészítését, továbbfejlesztését, vagy utalhatunk a formális grammatikák hasznosíthatóságára is. Ez utóbbiaknak jellegzetes típusa az ún. kétirányú grammatika, amely nem más, mint a generatív grammatikának

egy olyan válfaja, amelyben a fő szempont nem a származtatás, hanem az elemzés, a szétbontás az alapl művelet.

Még a korszerű szövegtan kialakulása előtt, azaz már a generatív grammatikában felmerült annak halaszthatatlan szükségessége, hogy a szemantikát valahogyan be kell építeni a szintaxisba. Majdnem ehhez hasonló folyamat ismétlődik meg a szöveggrammatika és a szövegsemantika kapcsolatában is, azaz arról van szó, hogy a szövegsemantika külön ága-e a szövegtannak, vagy pedig alárendelődik a szöveggrammatikának, avagy a szövegsemantikát a szövegtan legáltalánosabb ágának kell tekintenünk, amely más szövegtani részdíszciplínákat is magában foglal. A korszerű szövegtani vizsgálódások azt igazolják, hogy más-más megfontolásból ugyan, de egyre inkább a szövegsemantikai kutatások kerülnek előtérbe. SIEGFRIED J. SCHMIDT (*Texttheorie: Probleme einer Linguistik der sprachlichen Kommunikation* — Szövegelmélet: A nyelvi kommunikáció nyelvészeti problémái. München, 1973.) és még sokan mások is a szöveggrammatikát a szövegsemantika alárendelt részterületének tekintik. Ennek az álláspontnak az a reális alapja, hogy valóban a szövegjelentés biztosítja a szöveg összetartó erejét, a jelentés kapcsolja össze a szöveg információhordozó elemeit. Többen, így például az imént említett S. J. SCHMIDT is (*Text und Bedeutung: Sprachphilosophische Prolegomena zu einer textsemantischen Literaturwissenschaft* — Szöveg és jelentés: Nyelvfilozófiai bevezetés egy szövegsemantikai irodalomtudományba. Szerk. SCHMIDT, 1970.) a szöveget voltaképpen szemantikai folyamatnak tekintik. A szöveggrammatika és szövegsemantika viszonya szempontjából rendkívül tanulságos PETER HARTMANN az álláspontja (*Syntax und Bedeutung* — Szintaxis és jelentés. Assen, 1964.), aki már a generatív szemantika zászlóbontása előtt úgy vélekedett, hogy „mondattant szemantikailag kell 'kezelni', benne a jelentést adó technikát kell tanulmányozni, hisz' a szerkezeti forma csak funkciójával, jelentésével együttesen vizsgálható, a beszéd alsóbb szintű elemeinek nagyobb egységgé szerveződésében, vagyis a szöveg létrehozásában a jelentés közlő szerepét kell megragadni” (SZABÓ: i. m. 14). Még ma sem eléggé tisztázott a szintaxis és a szemantika viszonya, hogy ti. melyik az elsődleges, melyik a meghatározó oldala ennek a viszonyoknak. (Erre vonatkozólag lásd EMANUEL VASILIU: *Elemente de teorie semantica a limbilor naturale* — A természetes nyelvek jelentéseméletének az elemei. Bukarest, 1970.) Időközben a szintaxis és a szemantika közeledett egymáshoz, erre utal KELEMEN JÁNOSnak az a megállapítása is (KELEMEN JÁNOS: Szöveg és jelentés. In: *Általános nyelvészeti tanulmányok XI.* Budapest, 1976. 194), hogy a mondatelemzésnek szerves része a szemantikai elemzés is, ellenben a szövegvizsgálat szintjén a szemantikai összetevő válik a szöveg szervező, összetartó elemévé. Sőt, a Tel Quel csoport neves képviselője, JULIA KRISTEVA (J. KRISTEVA: *Semiotiké. Recherches pour une sémanalyse.* Essais. Párizs, 1969. — Szemiotika. Szemanzálízisre vonatkozó vizsgálatok; és Quelques problèmes de sémiotique littéraire à propos d'un texte de Mallarmé: Un coup de dés. In: A. J. GREIMAS (szerk.): *Essais de sémiotique poétique.* Párizs, 1972. — Az irodalmi szemiotika néhány kérdése Mallarmé: Kockajáték című szövege kapcsán) azt vallja, hogy a szöveg a jelentések keletkezésének a helye, és az irodalmi művekben is azt kell vizsgálni, miként alakul, miként szerveződik a jelentés.

Természetesen a szakirodalom a felsorolt álláspontokon kívül számos olyan próbálkozást, elképzelést tart számon, amelyek egyöntetűen az általános jelentéstani, de különösen a szövegsemantikai vizsgálódások nagyfokú előretöréséről tanúskodnak. Az utóbbi években a szemantika nemcsak a nyelvészetben, hanem a logikában, a filozófiában, a lélektanban és az emberrel foglalkozó más tudományokban is amolyan „húzóágazattá” alakult át. A szövegsemantikai modellekhez közel álló stúdiumoknak

tekinthetjük J. D. APRESZJAN, I. A. MELCSUK és A. K. ZSOLKOVSZKIJ kísérleteit, amelyek közül megemlíttük a három szerzőnek A szókapcsolatok sokoldalú vizsgálata címmű tanulmányát (In: *A nyelvtudomány ma*. Budapest, 1973.), valamint I. A. MELCSUKnak az *Opit tyeorii lingviszticeszkih moyelej „Szmiszt-Tyekszt”*. *Szeman-tika, szintakszisz* című monográfiáját — Az „értelem-szöveg” nyelvészeti modellek elméletének tapasztalata. Moszkva, 1974., amelyekben a szerzők azt vizsgálják, hogy az értelem hogyan testesül meg, miként realizálódik a szövegben. (A realizálódás — MELCSUK szerint — feltételezi azt, hogy létezik egy ún. hipotetikus szemantikai nyelv, amely bizonyos transzformációk révén szöveggé alakítható át.) Ehhez a felfogáshoz igen közel áll PETŐFI S. JÁNOSnak az álláspontja is (Notes on the Semantic Interpretation of Verbal Works of Art — Megjegyzések a művészet verbális termékeinek szemantikai értelmezéséről. In: *Computational Linguistics* 7. Budapest, 1968.), ő ugyanis úgy véli, hogy a szöveg szemantikai elemzésének, főleg ha irodalmi műről van szó, ki kell terjednie a szóban forgó szöveg valamennyi rétegére, beleértve az irodalmi mű grammatikai és kompozíciós egységeit is. (Részletesebben lásd SZABÓ: i. m. 15—17.)

Nemcsak a mindennapi nyelvhasználatban, hanem a szakirodalomban is gyakran előfordul, hogy valamely nyelvi egység jelentését azonosítják a tartalmával. A két fogalom nagyon közel áll egymáshoz, ám azonosságukról nem beszélhetünk. (Lásd ANTAL LÁSZLÓ: *Questions of Meaning* — A jelentés kérdései. Hága, 1963., uő: *Content, meaning and understanding* — Tartalom, jelentés és értelem. Hága, 1964.; Sz. D. KACNELSZON: *Szogyersanyije szlova, znacsenije u oboznacsenyije* — A szó tartalma, a jelentés és a jelölés. Moszkva—Leningrád, 1965.) Ez a kérdés a szövegsemantikában szintén felvetődött, mégpedig úgy, hogy a szöveg jelentése miként függ össze a szöveg valóságra vonatkoztatásával, azaz a referencia kérdésével. Az álláspontok a kérdés megítélésében eléggé eltérőek, de a szakemberek többsége úgy véli, hogy a szöveg valóságra vonatkoztatását, a referencia kérdését annak ellenére, hogy ez igen közel áll a szövegsemantikához, mégis külön szövegtani terület tárgyának kell tekintenünk. (Lásd TEUN A. van DIJK: *Grammars and Description* — Grammatikák és leírás. The Hague—Paris, 1977. 3.) Mások viszont a referencia kérdését teljes egészében a szövegsemantika hatáskörébe utalják.

A szövegsemantika és a szöveg valóságra vonatkoztatásának kérdésében sajátos álláspontot képvisel PETŐFI S. JÁNOS (A Formal Semiotic Text Theory as an Integrated Theory — Formális szemiotikai szövegelmélet mint integrált elmélet. Szerk. DRESSLER: *Current Trends in Textlinguistics*. Berlin—New York, 1978. 38—40). Szövegelméletének, az ún. „szövegszerkezet—világszerkezet” modellnek kidolgozta a „világsemantikai komponensét”, amelynek egyik alkotónense a „logikai és szemantikai interpretáció”. Ez az alkotónens szoros kapcsolatban áll a szöveggel összefüggő „lexikkonnal”, mivelhogy lényeges szemantikai információkat tartalmaz. (Vö. SZABÓ: i. m. 17.)

Magától értetődik, hogy a szöveg tartalma, valóságra vonatkoztatása legalább annyira — ha nem jobban — összefügg a szövegpragmatikával, mint a szövegsemantika a szöveg tartalmával. Mit vizsgál tehát a szövegtan újabb részterülete, amit szövegpragmatikának nevezünk? Tömören fogalmazva: azokat a körülményeket, helyzeteket, amelyek közepette a szövegalkotás történik, és a szövegbefogadás végbe megy. Nyelven kívüli tényezőként, pragmatikai körülményként olyan mozzanatok szerepelnek, mint amilyen például az általános értelemben használt társadalmi gyakorlat, a különféle emberi magatartások, viselkedések, a közlő és befogadó közötti (főlé- és alárendeltségi) viszonyok, a különféle társadalmi normák, a műveltségi szint, lelki-állapot stb. A szakirodalomban ezeknek a nyelven kívüli tényezőknek többféle elne-

vezése is ismeretes: 'társadalmi kontextusnak' vagy egyszerűen 'kontextusnak' nevezik (vö. M. A. K. HALLIDAY: *Text as Semantic Choice in Social Contexts* — A szöveg mint szemantikai választás a társadalmi kontextusban. Szerk. van DIJK és PETŐFI S. J.: *Grammars and Descriptions*. Berlin—New York, 1977. 176—226; PETŐFI S. JÁNOS: *Transformationsgrammatiken und eine ko-textuelle Texttheorie* — Transzformációs grammatikák és egy ko-textuális szövegelmélet. Frankfurt, 1971.).

A szövegpragmatikai kutatásokat sokan azért tartják nagy jelentőségűeknek, mert a szöveg jellegét tulajdonképpen a pragmatikai tényezők határozzák meg. A különböző országokban azonban a szövegpragmatikai vizsgálódásoknak a szöveg jellegét meghatározó jelentőségét egymástól eltérő megvilágításban értelmezik. Az Egyesült Államokban például a szövegpragmatikai, általában a szövegtani vizsgálatokban erőteljesen érvényesítik a szociolingvisztikai szempontokat, amivel azt juttatják érvényre, hogy a szöveg típusát, sajátos jellegét az ún. szociolingvisztikai helyzetek határozzák meg. Ennek a logikailag magyarázható szimbiózisnak az eredménye az ún. beszélésetnográfia (lásd DELL HYMES: A beszélés néprajza. In: *Társadalom és nyelv*. Szociolingvisztikai írások. Budapest, 1975.), azaz a szöveg szociolingvisztikai, pragmatikai vizsgálata. A londoni iskola szövegpragmatikai felfogása erősen szociológiai töltetű, a szövegvizsgálatok elméleti alapja a holizmus, a francia szövegnyelvészek (textológusok) pedig (lásd a Tel Quel csoport programját) a szövegvizsgálat elméletét, amely szerintük az ún. szövegalkotó írás, az écriture gyakorlatában alakul ki, összekapcsolják az osztálytársadalmi tapasztalattal. (Lásd például JULIA KRISTEVA felfogását.)

A szövegnyelvészeti kutatások hangsúlyozott pragmatikai meghatározottsága szükségessé teszi azt is, hogy röviden szóljunk a szövegpragmatika elméleti forrásairól is. A szövegtan minden ágának, de a szövegsemantikának és a szövegpragmatikának különösen fontos összetevője, elméleti forrása a szemiotika, annál az egyszerű oknál fogva, hogy a szemiotika a jel hármasszárma közül (szintaxis, szemantika, pragmatika) a pragmatikában éppen a jelek és használóik közötti igen bonyolult kapcsolatokat vizsgálja (lásd *A jel tudománya*. Szerk. HORÁNYI ÖZSÉB és SZÉPE GYÖRGY. Budapest, 1975.; ADAM SCHAFF: *Bevezetés a szemantikába*. Budapest, 1967.; DIETER BREUER: *Einführung in die pragmatische Texttheorie* — Bevezetés a pragmatikai szövegelméletbe. München, 1974.). A szövegpragmatika s általában mindenfajta szöveg szerzői fontosságú elméleti komponense a már többször említett kommunikációelmélet, hiszen a szöveg közlési egység, és ebbeli minőségében igen sok pragmatikai tényezővel (szövegalkotás és szövegelfogadás körülményei, a szövegalkotó és befogadó egyénisége, lelkiállapota, műveltségi szintje stb.) érintkezik.

Az utóbbi két évtizedben a nyelvészeti kutatásokra föltétlenül serkentőleg hatott az angol analitikus filozófusok műhelyében kidolgozott beszédaktus-elmélet, amelynek eredményeit a szövegtani, a szövegpragmatikai vizsgálódásokban is igen hathatósan alkalmazzák, hiszen egy kommunikációs egységet (szöveget) felfoghatunk úgy is, mint beszédtekst sorozatát (lásd J. L. AUSTIN: *How to do Things with Words?* — Hogyan cselekedjünk szavakkal? Oxford, 1962., magyar nyelven: *Beszédaktus, kommunikáció, interakció*. Szöveggyűjtemény. Szerk. PLÉH CSABA és TERESTYÉNI TAMÁS. Budapest, 1979.; TERESTYÉNI TAMÁS: *Konvencionális jelentés — kommunikációs jelentés*. Budapest, 1981.). A szövegpragmatika elméleti forrásaként elég gyakran szokták emlegetni a cselekvéseméletet is (Handlungstheorie), amely a kommunikációs egységet, a mi esetünkben a szöveget cselekvésként fogja fel, olyan tényezőként, amely a szövegnek a „pragmatikai skáláját” szélesíti és dinamikussá teszi (vö. KARLHEINZ STIERLE: *Text als Handlung: Perspektiven einer systematischen Literaturwissenschaft*

— A szöveg mint cselekvés: Egy rendszeres irodalomtudomány távlatai. München, 1975.). (Lásd TEUN A. van DIJK: *Text and Context: Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse* — Szöveg és kontextus: Vizsgálódások a diszkurzus szemantikájában és pragmatikájában. London—New York, 1977.; vö. még SZABÓ: i. m. 17—21.)

3. A szövegnyelvészet kapcsolatai

Az eddigi fejtegetéseinkben egy-két általánosabb kérdéstől eltekintve főként a szövegtan különböző ágait, részterületeit mutattuk be, s ezzel párhuzamosan utaltunk az egyes részterületek közötti ún. belső kapcsolatokra is, ezzel is jelezve az új diszciplína bonyolult összefüggésrendszerét. De legalább ennyire fontosak és meghatározó jellegűek a szövegnyelvészet ún. külső kapcsolatai is, amelyek a nyelvészeti indíttatású szövegtant és különböző részterületeit összekapcsolják a legkülönbözőbb tudományágakkal. Ma már a szövegnyelvészet a határközi tudományoknak abba a csoportjába tartozik, amely legalább egy tucatnyi tudományterülettel érintkezik, ami egyben nagyfokú integráló erejének a tanúbizonysága. Csak úgy találomra kiragadva is a szövegtan, általában a szöveggel összefüggő vizsgálódások nagyjából a következő tudományágakkal érintkeznek: a kommunikáció- és a beszédaktus-elmélet, a szociológia (és a szociolingvisztika), az irodalomtudomány és a stilisztika, a lélektan (és a pszicholingvisztika), a logika és a matematika, a folklorisztika és a szemiotika, a teológia és a retorika, a tartalom- és a dokumentumelemzés, de nem elhanyagolható terület a fordítástannal és az oktatással összefüggő tematika sem (vö. WOLFGANG DRESSLER: *Einführung in die Textlinguistik* — Bevezetés a szövegnyelvészetbe. Tübingen, 1972.).

Ez a szerteágazó kapcsolatrendszer bizonyos mértékig utal a szövegtan differenciálódására is. A folklór szövegek vizsgálata például, noha elméletét és vizsgálati módszereit az általános szövegtan biztosítja, akárcsak a többi szövegtípusét, nem tévesztendő össze egy irodalmi szöveg vizsgálatának a követelményeivel. Mindkettőt külön-külön, a vizsgált szöveg jellegétől függően, sajátos szempontok szerint kell vizsgálni, és ez a szempontkülönbség az egyik előidézője a differenciálódásnak, a sajátos szövegtudományok kialakulásának.

Nehéz lenne meghatározni, hogy a szövegtannal érintkező tudományok közül melyiknek van „legintimebb” kapcsolata a szövegnyelvészettel. De ha a szövegtan termékenyítő hatását vesszük szemügyre, akkor föltétlenül az irodalomtudományt, az irodalomelméletet kell említenünk. Ugyanis jellegénél fogva az irodalomtudomány, illetve az irodalomelmélet — s ezen belül is az irodalmi műalkotás, amelynek nyelvileg a legcsiszoltabb és a legkimunkáltabb szövegek alkotják a szubsztanciális alapját — bizonyult a szövegnyelvészeti alapelvek legeredményesebb alkalmazási területének, de szövegtani forrásokból inspirálódnak a különféle narratológiai elméletek is (lásd TEUN A. van DIJK: *Aspects of Textgrammars: A Study in Theoretical Linguistics and Poetics* — A szöveggrammatikák aspektusai: Elméleti nyelvészeti és poétikai tanulmány. The Hague — Paris, 1972.; SIEGFRIED J. SCHMIDT: *Foundations for the Empirical Study of Literature. The Components of a Basic Theory* — Az irodalom empirikus tanulmányozásának az alapjai. Az alapelmélet összetevői. Hamburg, 1982.; WILLIAM O. HENDRICKS: *The Structural Study of Narration: Sample Analyses* — A narráció strukturális vizsgálata: mintaelemzések. In: *Poetics* 3. 1972.).

4. A szövegnyelvészet alkalmazási területei

A szövegnyelvészet tehát nemcsak általános elméletet és vizsgálati módszereket biztosít a különféle egyedi szövegtudományok számára, hanem az utóbbiak egyben igazolják a szövegtanból átvett elméleti megállapítások és módszertani eljárások helyességét és alkalmazhatóságát, ami segíti a szövegnyelvészet elméleti arzenáljának a gazdagítását. SZABÓ ZOLTÁN (lásd *Szövegnyelvészet és stilisztika* című könyvét, Budapest, 1988.) a szövegtan eredményeinek alkalmazását aszerint vizsgálja, hogy milyen jellegű a szóban forgó terület, amelyen szóba jöhet a szövegtani metodológia alkalmazása. Az utóbbi években a szövegtani metodológiát igen eredményesen alkalmazzák a különféle jogi, újságírói, társalgási, tömegtájékoztatási stb. nyelvváltozatok vizsgálatára, de a kriminalisztika is igen gyakran hasznosítja a korszerű szövegtan eredményeit (lásd NAGY FERENC: *Kriminalisztikai szövegnyelvészet*. Budapest, 1980.) csakúgy, mint a szociológia a különféle társalgási minták és a társadalmi szerepek összefüggéseinek a feltárásában (lásd JOHN GUMPERZ—DELL HYMES (szerk.): *Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication* — Irányzatok a szociolingvisztikában: A kommunikáció etnográfiája. New York, 1972.; *Társadalom és nyelv*. Szociolingvisztikai írások. Szerk. PAP MÁRIA és SZÉPE GYÖRGY. Budapest, 1975.). A szövegvizsgálati módszereket széles körben és eredményesen alkalmazzák az idegen nyelvek oktatásában és a fordítási technika tökéletesítésében is (lásd KAY WIKBERG: *On Applications of Text Linguistics to the Analysis and Writing of Foreign Language Teaching Materials*. In: VIJO KOHONEN és NILS ENKVIST (szerk.): *Text Linguistics, Cognitive Learning, and Language Teaching* — A szövegnyelvészet alkalmazása az idegen nyelvi tanítási anyagok elemzésére és írására. Åbo (Finland), 1978.; KLAUDY KINGA: *Fordítás és aktuális tagolás*. Budapest, 1987.; lásd még SZABÓ: i. m. 22—27).

A nem kimondottan szövegközpontú tudományok közül, amelyek igényeiknek megfelelően sajátos szempontú szövegvizsgálati módszert alkalmaznak, meg kell említenünk a lélektant. A pszichológia, a pszicholingvisztika a szöveg rögzítésének és felidézésének, tömörítésének a mechanizmusát, általában a megismerési folyamatok mikéntjét vizsgálja (PLÉH CSABA: *A pszicholingvisztika horizontja*. Budapest, 1980.; TEUN A. van DIJK—WALTER KINTSCH: *Cognitive Psychology and Discourse: Recalling and Summarizing Stories* — Kognitív pszichológia és a diszkurzus: Történetek felidézése és tömörítése. In: WOLFGANG DRESSLER (szerk.): *Current Trends in Textlinguistik*. Berlin—New York, 1978.). De utalhatunk más területekre is, ahol a szövegvizsgálatok eredményeit felhasználják, például az ideggyógyászatban, az afaziológiában, ámde a fordított helyzet is rendkívül tanulságos, hogy ti. a beszédhibások, az elme- és idegbetegtek szövegeiből fontos következtetéseket vonhat le a szövegnyelvészet is a szövegalkotás és szövegértés vizsgálatában (lásd WOLFGANG DRESSLER—JACQUELINE STARK: *Störungen der Textkompetenz bei Aphasie* — A szövegkompetencia zavarai az afáziánál. In: WOLFGANG MEID—KARIN HELLER (szerk.): *Textlinguistik und Semantik*. Innsbruck, 1976.; PAUL SCHVEIGER: *Limba și vorbire în afazie* — Nyelv és beszéd az afáziában. Cluj-Napoca, 1980.; a szövegnyelvészet ágairól szóló rész ismertetésében SZABÓ ZOLTÁN gondolatmenetét követtük, lásd SZABÓ: i. m. 11—27).

5. A szöveg mibenléte

A nyelvtudomány abban a szerencsés, ám ugyanakkor ellentmondásos helyzetben van, hogy sok mindent tud például a nyelvről, a különböző kategóriáiról, de ha meg kellene határoznunk, mondjuk a szó, a jelentés vagy a mondat fogalmát, akkor bizony eléggé kínos és nehéz helyzetbe kerülnénk, mert mind a mai napig nem sikerült a nyelvészeknek ezekben a kérdésekben egységes álláspontot kialakítaniuk. Így vagyunk a szöveg fogalmával is: kitűnő elméleteink és elképzeléseink vannak magáról a szövegről és a szövegnyelvészetről, de a kutatási tárgy lényegét illetően meglehetősen eltérőek az álláspontok. Mindez pedig azzal magyarázható, hogy a szöveg lényegének értelmezésében a kutatók a lehető legkülönbözőbb szempontokat érvényesítik.

A szöveg mibenlétének az értelmezésében a legvitatottabb pont az, hogy a szöveg a saussure-i értelemben vett *langue* vagy *parole* szintjére tartozik-e. Itt részletesebb elemzés nélkül csupán azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy a kutatók többsége a szöveget *parole* jelenségnek tartja, mivel az akár írott, akár beszélt formájában „a nyelvet eszközként felhasználó kommunikáció valósága” (lásd DEME LÁSZLÓ: *A szöveg alaptermészetéről*. In: SZATHMÁRI—VÁRKONYI (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Budapest, 1979. 58). Az ellenvélemény, amelynek a hazai szakirodalomban egyik következetes képviselője TEMESI MIHÁLY, úgy érvel, hogy „(...) a szöveg nem a beszéd mindig egyedi, individuális és dinamikus egysége, hanem a konkrét megnyilatkozásokban megvalósuló általános érvényű funkcionális és szerkezeti törvények eredményeként a kommunikáció eszközének, a nyelvnek egysége” (TESESI MIHÁLY: *Az általános nyelvészet főbb kérdései*. 1977. 96). Viszont megszívlelendő egy másik magyar kutatónak, BÉKÉSI IMRÉNEK a megállapítása, aki szerint óvatosan kell bánnunk a *langue*—*parole* viszonyral a mondat feletti szinten, mivelhogy még abban az esetben is, ha absztrahálni lehet ún. rendszermondat fölötti alakulatokat (KÁROLY SÁNDOR kifejezése), ez még korántsem jelenti azt, hogy ezek a nyelvi rendszerhez tartoznak, ezek a képződmények nem a rendszer elemei, hanem a kommunikációéi, azaz a gondolatcsere megértésére — megértetésére irányuló feladatok formálták ki és irányítják őket. Ezekben a mondat feletti alakulatokban — bárminek is nevezzük őket — egy egész gondolat jut kifejezésre, s még abban az esetben is, ha esetleg egy sémát (modellt) követ, ez utóbbit akkor sem tarthatjuk lényegnek a gondolatjelenséggel szemben (BÉKÉSI IMRE: *A gondolkodás grammatikája*. Szöveg- és mondat szerkezeti elemzések. Budapest, 1986. 20—21).

Minthogy azonban a szöveget elég sokan nem csupán egy tényleges megnyilatkozásnak tekintik, hanem a tudományos elvonatkoztatás eredményeként létrejött konstruktumnak, ez azzal a következménnyel jár, hogy a szöveget tekinthetjük *parole* jelenségnek is, vagyis egy konkrét üzenetnek, de teljes joggal felfoghatjuk a nyelvi rendszer részének is, vagyis *langue* jelenségnek, ún. szövegmodellnek (lásd PETŐFI S. JÁNOS: Szöveg, modell, interpretáció. In: THOMKA BEÁTA (szerk.): *Tanulmányok*, 15. füzet. Szövegelmélet. Újvidék, 1982. 137—186; uő: Szövegkompozíció makro- és mikroszinten. In: *Híd* 48/2. Újvidék, 1984. 856—874; TEUN A. van DIJK: *Textwissenschaft — Szövegtudomány*. Tübingen, 1980.).

Természetesen a szöveget, a szöveg fogalmát nem csupán abból a szempontból vizsgálják, hogy az a *parole* vagy a *langue* szintjére tartozik-e. A vizsgálatok szempontjai ütköznek, keresztezik egymást, de a legtöbbször a szövegfogalom jellegét a szövegelméleti felfogás határozza meg. Hogy ez mennyire így van, arra igen jó példa a már sokszor idézett T. A. van DIJK felfogása. A neves holland nyelvtes, aki a legkövetkezetesebben alkalmazza a generatív nyelvészeti metodológiát a szöveg-

nyelvészeti vizsgálódásokban, a szöveget az alkotó elemek egymásutániságából kiinduló transzformációk sorozatának tartja (T. A. van DIJK: *Neuere Entwicklungen in der literarischen Semantik — Újabb fejlődési irányok az irodalmi szemantikában*. In: SIEGFRIED SCHMIDT (szerk.): *Text Bedeutung Ästhetik*. München, 1970.).

A szöveg fogalmát legtöbbször a kommunikáció-, a beszédaktus- és a cselekvéstudomány körében mozogva próbálják értelmezni, ami azt jelenti, hogy a szöveg: kommunikációs tevékenység, a hallgató vagy olvasó befolyásolásának az eszköze, egy olyan cselekvés, amely érezhetően befolyásolja a kommunikáció különféle tényezőit (SIEGFRIED SCHMIDT: *Texttheorie: Probleme einer Linguistik der sprachlichen Kommunikation — Szövegelmélet: A nyelvi kommunikáció nyelvészeti problémái*. München, 1973.; RICHARD OHMANN: *Speech Action and Style — Beszéd, cselekvés és stílus*. In: SEYMOUR CHATMAN (szerk.): *Literary Style: A Symposium*. London—New York, 1971.; KARLHEINZ STIERLE: *Text als Handlung: Perspektiven einer systematischen Literaturwissenschaft — A szöveg mint cselekvés: Egy rendszeres irodalomtudomány távlatai*. München, 1975.). Am ezeken a szövegfogalom-értelmezéseken kívül még igen sok eltérő felfogást tükröző értelmezést ismer és tart számon a nemzetközi szakirodalom. Több meghatározásban a szemantikai és a pragmatikai tényezők kerülnek előtérbe, s mindezekkel párhuzamosan kitüntetett helyre kerül a kontextus, a jelentéses gyakorlat (MICHAEL A. K. HALLIDAY—RUQAIYA HASAN: *Cohesion in English — Kohézió az angolban*. London, 1976.; JULIA KRISTEVA: *Problèmes de la structuration du texte — A szöveg struktúráldásának a kérdései*. In: *La Nouvelle Critique*, Novembre, 1968.).

Az eddigi szövegfogalom-értelmezések, az egymást keresztező, olykor egymást kiegészítő meghatározások föltétlenül a szövegfogalom összetettségére, bonyolultságára utalnak. Ha viszont a meghatározásokat abból a szempontból rangsoroljuk, hogy jelenlegi ismereteink szerint melyik definíció ígéri a viszonylag legteljesebb képet a szöveg mibenlétéről, akkor a legátfogóbb meghatározásnak — minden bizonnyal — a kommunikációelméleti megközelítést kell tekintenünk. ROBERT BEAUGRANDE és WOLFGANG DRESSLER *Introduction to Text Linguistics — Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. New York, 1981. című munkájukban a szöveget olyan közlési egységnek, eseménynek tekintik, amelyet a következő hét sajátosság jellemez: (1) az alkotóelemek grammatikai kapcsoltsága, azaz a kohézió, (2) az alkotóelemek tartalmi, szemantikai összekapcsolódása, vagyis a koherencia, (3) a beszélő, a szövegalkotó jól körülhatárolható közlési szándéka, (4) a hallgató, a befogadó számára legyen elfogadható, érthető a közlés, (5) legyen információs értéke, azaz megfelelő új ismeretet, információt tartalmazzon a közlés, (6) milyen helyzetben, milyen körülmények közepette megy végbe a szövegalkotás folyamata, és (7) az intertextualitás, azaz a szövegek közötti kapcsolatok szükségessége, a szóban forgó szövegnek más szövegtől való függősége. A magyar szövegtani szakirodalomban is nagyjából így értelmezik a szöveg fogalmát, azzal a nem lényegtelen eltéréssel, hogy a szövegalkotás folyamat jellegét, dinamikus voltát jobban kiemelik, mint az imént idézett szerzőpáros.

Már említettük, hogy a szöveget nem csak tényleges megnyilatkozásként értelmezik. A kutatók számolnak a szövegnek egy elvont, elméletileg konstruált fogalmával is, amely voltaképpen a tényleges szövegalkotásnak az alapja, potenciális közlési egység.

Természetesen ebből a szövegfogalomból hiányoznak azok a tényezők, amelyek ezt a potenciális közlési egységet voltaképpen szöveggé változtatnák, elsősorban is a pragmatikai tényezők. Arra a kérdésre: hogyan válik a potenciális közlési egység tényleges szöveggé — a kutatók eltérő módon válaszolnak. A már sokszor idézett

SIEGFRIED J. SCHMIDT (*Texttheorie...* 1973.) úgy véli, hogy létezik egy ún. egyetemes textualitás (Textualität), amelyhez hozzá kell rendelni a megfelelő nyelvi eszközöket és azokat a tényezőket, amelyek a potenciális kommunikációs egységet tényleges nyelvi megnyilatkozássá, valódi szöveggé változtatják. PETŐFI S. JÁNOS szerint a potenciális közlési egységtől, az egyetemes textualitástól a tényleges szöveghez csak lépcsőzetesen juthatunk el, ami azt jelenti, hogy a valódi szöveg felé haladva egyre jobban csökken az absztrakció foka.

A kétféle szövegfogalom használata azt is jelenti, hogy a szövegtani kutatásban el kell különíteni az 'emikus' szintet (az elvont szövegfogalom) az 'etikus'szinttől (a tényleges szövegfogalom). (A megkülönböztetésre vonatkozólag lásd WOLFGANG DRESSLER: *Einführung...* 1972. 24–25; O. I. MOSZKALSKAJA: *Grammatyika tyekszta*. Moszkva, 1981. 9; ROLAND HARWEG: *On the Development of Text Grammar — A szöveggrammatika fejlődése*. In: W. DRESSLER (szerk.): *Current Trends in Textlinguistics*. Berlin—New York, 1978. 253.) Ez a megkülönböztetés kézzelfoghatóbban azt jelenti, hogy a szöveg 'etikus' szinten a beszéd (parole), 'emikus' szinten pedig a nyelvi rendszer, a nyelvi kompetencia egysége. (Az 'etikus' és az 'emikus' fogalom meghonosítása a nyelvészetben és a kulturális antropológiában KENNETH L. PIKE nevéhez fűződik, aki az angol 'phonetic' és a 'phonemic' melléknevekből képezte az 'etic' és az 'emic' műszót, hogy a különböző nyelvi szinteken és a kulturális antropológiai vizsgálódásokban megkülönböztethesse azt, ami a rendszer szempontjából fontos, és ami ugyanabból a szempontból nem lényeges.)

6. A szövegkohézió

A szöveg jellegzetességeiről szólva, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a legfontosabbat: a kohéziót. A fogalom lényegét a kutatók a szövegéhez hasonló módon eltérően értelmezik. Egyetértés legfeljebb csak abban van közöttük, hogy összetartó erő nélkül egyetlen nyelvi képződményt sem lehet szövegnek tekinteni, ami viszont ennek az összetartó erőnek a jellegét, mikéntjét illeti, ezeknek a kérdéseknek a megítélésében, valamint a műszavak használatában elég tetemes eltérésekben bővelkedik a nemzetközi szakirodalom.

Míthogy a szöveg nem a mondatok pusztá halmaza, hanem annál egy minőségileg magasabb rendű képződmény, ezért a kutatók többsége úgy véli, hogy a szövegkohézió is minőségileg különbözik a mondatokon belüli összetartó erőttől, ámde elég gyakran felbukkan az ellentétes álláspont is, hogy ti. a kétfajta kohézió között csupán mennyiségi és nem lényegi különbség van. HALLIDAY és HASAN (*Cohesion in English*. London, 1976.) a kétfajta kohézió közötti minőségi különbséget hangsúlyozza; MARCELO DASCAL és AVISHAI MARGALIT, valamint JOHN LYONS pedig a mennyiségi, a nem lényegi eltérést emeli ki (M. DASCAL—A. MARGALIT: *A New 'Revolution' in Linguistics. 'Text Grammars' vs. 'Sentence Grammars' — Az új 'forradalom' a nyelvészetben. Szöveggrammatikák, ill. mondatgrammatikák*. In: *Theoretical Linguistics* 1. 1–2. 1974.; JOHN LYONS: *Semantics* 1–2. — Szemantika 1–2. London, 1977.).

A vélemények a szövegkohézió megvalósítása eszközeinek a kérdésében is meglehetősen eltérnek egymástól. A skála elég széles: a névmásoktól a téma—rémán át egészen a preszuppozíciókig terjed (RENATE STEINITZ: *Nominale Pro-Formen — Névszói proformák*. In: *Arbeitsstelle Strukturelle Grammatik Bericht* 2. Berlin, 1968.; FRANTISEK DANES: *Zur linguistischen Analyse der Textstruktur — A szövegszerkezet*

nyelvészeti elemzéséhez. In: *Folia Linguistica* 4. 1—2; KIEFER FERENC: *Az előfeltevések elmélete*. Budapest, 1983.). A legnagyobb nehézséget ennek a kérdésnek a vizsgálatában nem is annyira a véleménykülönbségek jelentik, mint inkább az, hogy valamely eszközt, amely a szövegkohéziót biztosítja, kizárólagos jelleggel ruháznak fel. Felfogásunk szerint a szövegkohéziót csak a különböző eszközök együttese biztosíthatja. Ez vonatkozik a kohézióra és a koherenciára egyaránt. Ugyanis a kutatók közül többen e két nagyjából azonos vagy legalábbis egymáshoz nagyon közel álló fogalmat jelölő szóval a kohézió változatait különítik el, mégpedig úgy, hogy a kohézió a grammatikai, a koherencia pedig a tartalmi viszonyokat foglalja magában.

Az esetek túlnyomó többségében azonban a kohéziónak ezek helyett s változatai helyett legtöbbször csak kétféle típusát szokták megkülönböztetni: (1) a mondatközi vagy lineáris és (2) mondatok feletti vagy globális kohéziót (HALLIDAY és HASAN: *Cohesion...* 1976.). A mondatközi vagy lineáris kohéziót legtöbbször az anaforikus vagy a kataforikus (előre-, illetve hátrautaló szó) elemek biztosítják, a kohézió tulajdonképpen a szöveget alkotó mondatok közötti szemantikai viszonyoknak a foglalata.

A nemzetközi szakirodalomban egyre inkább erősödik az a felfogás, hogy a globális kohézió egyik legjelentősebb forrása a topic—comment (téma—réma) viszony, aminek a mondaton belüli vizsgálatát a két világháború közötti időszakban a Prágai Nyelvészeti Kör kutatói indították el, és ma már a szövegnyelvészeti kutatásoknak is egyik nélkülözhetetlen eljárása.

A kutatók közül többen úgy vélik, hogy a kohézió egy integráló mondat segítségével is biztosítható, ami azt jelenti, hogy a szóban forgó mondat jelentése a szöveg többi mondatában bontakozik ki a maga teljességében. T. A. van DIJK (New Developments and Problems in Textlinguistics — Új irányok és problémák a szövegnyelvészetben. In: PETŐFI S. J. (szerk.): *Text vs. Sentence: Basic Questions of Text Linguistics* 1—2. Hamburg, 1979.), de végeredményben PETŐFI S. JÁNOS is (*Transformationsgrammatiken und eine ko-textuelle Texttheorie*. Frankfurt, 1971.) a globális kohéziót azonosítja azzal a meglehetősen elvont logikai szerkezettel amit mély struktúrának nevezünk.

A kohézióval kapcsolatban még arra is utalnunk kell, hogy a kutatók közül többen a hangtani, alaktani és mondattani szinthez társítanak kohézióváltozatokat (PETR SGALL: On One Aspect of Textual Coherence — A textuális koherencia egy aspektusáról. In: FRITZ NEUBAUER (szerk.): *Coherence in Natural-Language Texts*. Hamburg, 1981.), vagy a szövegben egyszerűen szemantikai és pragmatikai kohéziót különítenek el egymástól, mint például T. A. van DIJK vagy KLAUS BRINKER (T. A. van DIJK: New Developments... In: PETŐFI (szerk.): 1979.; KLAUS BRINKER: Zur Gegenstandbestimmung und Aufgabestellung der Textlinguistik — A szövegnyelvészet tárgya és feladata. In: PETŐFI (szerk.): 1979.)

Mindezekon túlmenően a szöveg lényegének meghatározó kategóriája a 'kontextus', amely nem más, mint a szöveg belső és külső kapcsolatainak, összefüggéseinek a rendszere. Ami a szövegben foglaltatik (tartalmi, szemantikai, grammatikai stb. elemek), az a szöveg 'belső kontextusának', azok a tényezők, körülmények pedig, amelyek a szöveg egészét, létrejöttét meghatározzák, a szöveg 'külső kontextusának' a fogalomkörébe tartoznak.

PETŐFI S. JÁNOS az eddigieknél némileg árnyaltabban vizsgálja a kontextus kérdését, ugyan az ő felfogásában is elkülönül a külső és a belső kontextus. PETŐFI elhatárolja a szöveg 'ko-textuális' elemzését a 'kon-textuális' és a 'textuális' elemzésétől. A ko-textuális elemzés — egészen elnagyoltan fogalmazva — a szöveg nyelvi (fonológiai, szemantikai, mondattani) szerkezetének a feltárását jelenti, ezzel ellentét-

ben a kon-textuális elemzés a szöveg tartalmi elemeinek, a valóságra vonatkozó tényezőknél a vizsgálatát jelenti. Ily módon a kon-textuális elemzésben kitüntetett szerepük van a szociolingvisztika, az etnolingvisztika, a pragmatika, a pragmalingvisztika, valamint a beszédaktus-elmélet eredményeinek és módszereik alkalmazásának. És végül a 'textuális' elemzés, amely főleg a szövegek interpretálhatóságának a vizsgálatára irányul, rendkívül elmélyült ismereteket igényel a pszichológiai, a filozófiai, a logikai, a lehetséges világokról szóló szemantikai, valamint a logikai szemantikai és a nyelvfilozófiai kutatások területéről (PETŐFI S. JÁNOS: Szöveg, diszkurzus. In: *Tanulmányok/Studije. Szövegelmélet.* Szerk. PENAVIN OLGA, THOMKA BEÁTA. Újvidék, 1982.). Eddigi megállapításaink fő forrása elsősorban SZABÓ ZOLTÁN *Szövegnyelvészet és stilisztika.* Budapest, 1988. című munkája volt.

7. A szövegnyelvészet és az irodalmi alkotások

Ha a szöveg szemlélet térhódítását akarjuk vizsgálni az irodalomtudományban, amely a legrendszereztebb és a legcsiszoltabb szövegváltozatok vizsgálatából szűri le elméleti és módszertani következtetéseit, akkor időben vissza kell mennünk századunk első évtizedeibe. A francia explication de textes ugyan elindította a voltaképpen szövegelemzés folyamatát, de maga a módszer meglehetősen magán viselte a pozitívizmus jegyeit (a túlméretezett genetikai elemzés, a nagyfokú faktualizmus, amelyet a hangtan, a lélektan, a szociológia, a stilisztika, a poétika eredményei még inkább felerősítettek), amelyeket erőteljesebben csak a strukturális nyelvészeti irányzatok tudtak módosítani, főleg a prágai, a koppenhágai és a genfi iskola képviselői: JAN MUKAROVSKY, RENÉ WELLEK, LOUIS HJELMSLEV, CHARLES BALLY és mások. (FODOR ISTVÁN: A francia explication de textes. In: NYÍRÓ LAJOS (szerk.): *Irodalomtudomány.* Budapest, 1970. 353—363.) F. de SAUSSURE korszakalkotó műve megjelenésével szinte egyidőben megalakul Pétervárott és Moszkvában az OPOJAZ (Obscsesztvo dlja izucsenyija poetyicseszkoj jazika — A költői nyelv tanulmányozására alakult társaság), amelynek soraiban ott találjuk ROMAN JAKOBSONT, VIKTOR SKLOVSKIJT, L. P. JAKUBINSKIJT, B. M. EJHENBAUMOT, JURIJ TINYANOVOT, B. N. TOMASEVSKIJT, V. M. ZSIRMUNSKIJT, V. V. VINOGRADOVOT és másokat. A nemzetközi szakirodalomban az „orosz formalista iskola” néven számon tartott tudományos társaság képviselői arra törekedtek, „(...) hogy a nyelvnek mint az irodalmi alkotás létét feltételező jelenségnek és a mű specifikus elemének a műalkotásban betöltött szerepét meghatározzák”. (NYÍRÓ LAJOS: Az orosz formalista iskola. In: NYÍRÓ (szerk.): *Irodalomtudomány.* Budapest, 1970. 150; az orosz formalista iskoláról lásd még VICTOR ERLICH: *Russischer Formalismus.* München, 1964.).

Természetesen az „irodalmiság” újfajta, az irodalmi műveknek a „nyelv kizárólagosságán” alapuló értelmezését, azaz a szöveg szintűségeen alapuló műelemzési módszertanok kialakulását, akárcsak a nyelvtudományokban végbement gyökeres változásokat, erőteljesen segítette a polgári filozófiában bekövetkezett „nyelvi fordulat” is. (Lásd RUDOLF CARNAPnak, LUDWIG WITTGENSTEINnek, BERTRAND RUSSELnek, EDMUND HUSSERLnek és másoknak a nyelv szerepéről vallott felfogását.) De mindezen a tényezőkön túlmenően végső fokon a nyelvészeti strukturalizmus jelenti a gyökeres fordulatot abban a folyamatban, amely az irodalomtudományban az új elemzési módszerek és eljárások meghonosodásához vezetett, de nem lebecsülendő az időközben a tudományfilozófia rangjára emelkedett francia strukturalizmus új szemlélete sem. (A *Tel Quel* című folyóirat körüli csoportosulás: Ph. SOLLERS, J. DER-

RIDA, J. KRISTEVA, T. TODOROV, ROLAND BARTHES. Válogatott írások. Válogatta és az utószót írta KELEMEN JÁNOS. Budapest, é. n., JULIA KRISTEVA „szemanalízise”, CLAUDE LÉVI-STRAUSS: *Anthropologie structurale* — Strukturális antropológia. Párizs, 1958.)

Ezt az erősen vázlatos képet árnyalja és némileg módosítja UMBERTO ECO tevékenysége és felfogása (*La struttura assente* — A hiányzó struktúra. Milánó, 1971.; *Le forme del contenuto* — A tartalom formái. Milánó, 1974.; *Segno* — Jel, 1973.; *Trattato di semiotica generale* — Általános szemiotikai értekezés, 1975.; *The Role of the Reader. Explorations in the Semiotics of Texts* — Az olvasó szerepe. Szövegsemiotikai vizsgálatok. Bloomington—London, 1979. stb.). Az olasz tudós munkái, különösen az 1958-ban a Nemzetközi Filozófiai Kongresszuson elhangzott előadása, amely könyv alakban 1962-ben jelent meg *Opera aperta* — A nyitott mű címmel, rendkívül éles vitákat váltottak ki a különböző országok tudományos életében. A művészetekben, az irodalmi alkotásokban a 'nyitottság' fogalma azt jelenti, hogy a szóban forgó műalkotás mint az emberi kommunikáció egyik sajátos formája nem egyetlen jelentést hordoz, hanem — amint ROLAND BARTHES ezt megállapítja — a műalkotás „(...) forma, melyet az idők során a történelem tölt meg”, KELEMEN JÁNOS szavaival élve — a műalkotás „állandóan nyitva áll az újabb és újabb értelmezések számára: nem ezt vagy azt az értelmezést, hanem általában az értelmezések lehetőségét szabja meg”. (KELEMEN JÁNOS: Utószó. In: UMBERTO ECO: *A nyitott mű*. Válogatott tanulmányok. Budapest, 1976. 455.)

Az 'értelmezések lehetősége', azaz a 'nyitottság' egyben azt is jelenti, hogy a műalkotásokban a kommunikáció és a jelentés válik központi kategóriává, s ez involválja a szemiotikai szemlélet meghonosításának a szükségességét is.

8. A nem irodalmi és az irodalmi szövegelmélet

Az eddigi fejtegetéseinkből azt a lényeges elvi következtetést kell levonnunk, hogy létezik egy nem irodalmi és egy irodalmi szövegelmélet. Az első típus a szövegalkotásnál kötelező módon alkalmazandó szabályokat tartalmazza, a második, az irodalmi szövegelmélet az előbbi típus szabályain kívül az általános szövegalkotáshoz viszonyítva a fakultatív módon választható, másodlagos szabályokat foglalja magában. (KANYÓ ZOLTÁN: Szövegelmélet és irodalomelmélet. In: *Általános nyelvészeti tanulmányok*. XI. Budapest, 1976. 169; további bibliográfiai utalások ugyanebben a tanulmányban; Cs. GYÍMESI ÉVA: *Teremtett világ*. Rendhagyó bevezetés az irodalomba. Bukarest, 1988. 27; CSÚRI KÁROLY: A „lehetséges világok” szemantikája és az irodalmi elbeszélő szövegek elmélete. In: *Studia Poetica 1*. Szeged, 1980.; uő: *Lehetséges világok*. Tanulmányok az irodalmi műértelmezés témaköréből. Budapest, 1987.; KANYÓ ZOLTÁN: Az igazságfogalom az irodalmi elbeszélésben és a „lehetséges világok” szemantikája. In: *Studia Poetica 1*. Szeged, 1980.)

Az irodalmi szövegelmélet egyik igen jelentősnek ígérkező hajtása az utolsó két évtizedben föltétlenül a „lehetséges világokról” szóló elmélet, amely — CSÚRI KÁROLY szavaival élve — „a referenciák lehetséges területeinek a megsokszorozódása”, voltaképpen nyelvi eszközökkel teremtett világ. Az elméletnek legalább annyi ellenzője van, mint lelkes híve.

„Itt jegyezzük meg — írja CSÚRI —, hogy a szövegvilágot és a lehetséges világot egyaránt tényállások alkotják, a különbség közöttük mégis alapvető. Az eltérés a Mi? és Miért? kérdések különbségével ragadható meg legjobban. A szövegvilág esetében

csak annyit tudunk, hogy miből, milyen tényállásokból áll ez a világ, a lehetséges világ rekonstruálásakor az is érdekel bennünket, hogy miért az adott (és nem más) tényállásokból, s miért az adott módon (és nem másként) épül fel a szövegvilág. Triviális példán szemlélítve: akár a Caligula (Kosztolányi Dezső), akár a Lovastörténet (Hugo von Hofmannstahl), akár A kurátor ítélkezik (Németh László) vagy éppen a Babonák napja (Juhász Ferenc) (...) minden mondatát megértjük (= szövegvilág), mégsem tudjuk azonnal miről is szólnak (= lehetséges világ) a felsorolt művek. A Miért?-re a választ a szabályrendszer adja meg, a válasz eredménye pedig a szabályrendszer alapján strukturált szövegvilág: a lehetséges világ” (*Lehetséges világok*, 1987. 32–33; a lehetséges világok szemantikájának részletesebb bemutatását lásd J. ALLWOOD—(G. ANDERSON)—Ö. DAHL: *Logic in Linguistics* — Logika a nyelvészetben. London—New York—Melbourne, 1977. és R. BRADLEY—N. SCHWARTZ: *Possible Worlds. An Introduction to Logic and its Philosophy* — Lehetséges világok. Bevezetés a logikába és filozófiájába. Oxford, 1979.).

Ha korszerű szövegelméletről beszélünk, akkor föltétlenül meg kell említenünk PETŐFI S. JÁNOS nevét, aki 1969 óta Nyugat-Európában fejt ki tudományos tevékenységét. „Célom egy olyan interdiszciplináris megalapozású szövegelmélet létrehozása, amelynek keretében a szövegek leíró jelentéstani, valamint értelmező és értékelő interpretálása optimálisan elvégezhető”. (DANYI MAGDOLNA: Beszélgetés Petőfi S. Jánossal: Nyelvészet, szöveg, interpretációelmélet. In: *Híd*. Újvidék, 1984/1.)

PETŐFI az idézett „beszélgetésben” az utóbbi évek, főleg a CHOMSKY utáni nyelvészeti gondolkodás főbb mozzanatait vázolta fel, elméletileg összegezte azokat a változásokat, amelyek a korszerű szövegelmélet kialakulását eredményezték.

PETŐFI S. JÁNOS újabb tudományos tevékenységének a másik kiemelkedő eredménye és eredménye az ún. „Szövegstruktúra—Világstruktúra-Elmélet” (Text-Struktur-Welt-Struktur-Theorie = TeSWeST). „A Szövegstruktúra—Világstruktúra-Elmélet koncepciója — mondja PETŐFI — (...) egy, a szövegek struktúrájának, a szövegalkotásnak, szövegmegértésnek valamennyi aspektusát leírni szándékozó elmélet magjaként lett megalkotva és az eddigiek során kidolgozva” (lásd DANYI MAGDOLNA: Beszélgetés Petőfi S. Jánossal... 74; az elméletre vonatkozó további utalások ugyanebben a Beszélgetésben). Ebből a rövid idézetből kiindulva is látható, hogy itt egy meglehetősen elvont elméleti konstruktumról van szó, aminek az alkalmazási lehetőségét a gyakorlatnak kell igazolnia, hiszen e szövegelmélet koncepciójának mind ez ideig az egyes természetes nyelvektől független mozzanataival foglalkoztak.

9. A szövegnyelvészeti kutatások rövid története

Azt nem is kell különösebben hangsúlyoznunk, hogy a mai korszerű szövegтан-nak egyik igen lényeges előzménye az antik retorika. Elegendő, ha a szónoki mű kidolgozásában oly lényeges szempontok figyelembevételére gondolunk, mint a téma (az inventio) megtalálása utáni rendezés (dispositio), vagy a megfelelő nyelvi forma kialakítása (elocutio), avagy az előadás kidolgozása (pronuntiatio) — hogy felmérhessük a szónoki művekben a mai korszerű szövegelmélet számára rejlő fontos tanulságokat. Minthogy a klasszikus ókori retorikák csakúgy, mint a későbbiek is, elsősorban gyakorlati (igen gyakran politikai) megfontolásokat tartottak szem előtt, a szavak mondatná fűzésén, a tökéletes szövegalkotás kellékein kívül, rendkívül nagy figyelmet fordítottak olyan mozzanatokra is, mint az előadás és közönség viszonya,

egyszóval: arra a hatásra, amelynek vizsgálatával ma a pragmatika, vagy a beszéd-aktus-elmélet és a kommunikációelmélet foglalkozik.

Természetesen egy rendszeresebb, de még mindig esetenkénti szövegvizsgálódás a 20. században kezdődött el. Századunk húszas-harmincas éveiben a Prágai Nyelvészeti Körnek az irodalomtudomány iránt érdeklődő képviselőiben és irodalomtudósaiiban (JAN MUKAŘOVSKÝ, RENÉ WELLEK és mások) egyre inkább érlelődött az a korszerű felismerés hogy a meglehetősen szubjektív tényezőkre épülő impresszionista műelemzést fel kell váltania egy olyan módszertannak, amelynek alapja és feltétele az irodalmi mű szövegszerkezeteinek a pontos és elfogadható leírása. Ennek a szemléletmódnak a gyakorlati megvalósítását segítik mindazok az irányzatok, amelyek a műelemzést összekapcsolják a szövegelméleti módszertan adta lehetőségekkel. Itt kell megemlítenünk ROMAN JAKOBSONnak a felfogását is, aki a moszkvai és a prágai iskola hagyományait és eredményeit összegezve és továbbfejlesztve a kommunikációs egység, azaz a szöveg elrendezési, szerveződési módozatainak két lehetőségét emeli ki: a szelekciót és a kombinációt. A szövegszerveződés ma is érvényes két módozata közül az első, a szelekció a megfelelő szavak kiválasztását jelenti, aminek alapja a szinonimika, a második, a kombináció alapja az érintkezés, ami azt jelenti, hogy a megfelelő módon kiválasztott szavak a beszédláncban, a szövegben kombinálódnak, fűződnek össze egységes egésszé. (Vö. SZABÓ: i. m. 28.)

Sok rokon vonás kapcsolja össze a prágai strukturalizmust a lengyel integrális iskolával, amelynek egyik legjelentősebb képviselője ROMAN INGARDEN (1893–1970). A szláv strukturalizmus néven emlegetett cseh és lengyel irodalomtudományi iskola tehát előzménye és serkentője is a később kibontakozó szövegelméletnek, ez utóbbiból viszont ma már az előbbi iskolák is inspirálódnak, megteremtve ezáltal a hagyomány és újítás egységét, utat nyitva az integrálódás egyre erősebbé váló folyamatának a nyelvészet és irodalomtudomány között. (A cseh és a lengyel iskolára — a szláv strukturalizmusra — vonatkozólag lásd BOJTÁR ENDRE: *A szláv strukturalizmus az irodalomtudományban*. Budapest, 1978.; ROMAN JAKOBSON: *Hang — Jel — Vers*. Budapest, 1969.; uő: *A költészet grammatikája*. Budapest, 1982.; *Struktúra, jelentés, érték*. A cseh és a lengyel strukturalizmus az irodalomtudományban. Vál. és szerk. BOJTÁR ENDRE. Budapest, 1988.)

A klasszikus nyelvészeti strukturalizmus képviselői közül ZELLIG S. HARRISnek a Discourse Analysis — Beszédmű-elemzés. In: *Language* 28. 1952. című munkája jelenti a korszerű szövegnyelvészet nyitányát. Koncepciójának jelentősége abban rejlik, hogy a morfémák és a mondatok elemzésének a módszerét a mondat feletti szintre, a szövegekre is kiterjesztette, és felismerte a szöveg jellemző sajátosságát, a globális összetartó erőt. Hasonló módon jár el honfitársa, ARCHIBALD A. HILL is (*Introduction to Linguistic Structures* — Bevezetés a nyelvi struktúrák tanulmányozásába. New York, 1958.), aki e művének Beyond the Sentence — A mondaton túl című fejezetében a nyelvi struktúrákat vizsgálva, figyelmét kiterjeszti a mondat feletti szintre is.

A HARRIS, HILL és a JAKOBSON-féle próbálkozásokban már határozottan körvonalazódik a mondat feletti szint vizsgálatának az igénye, ami voltaképpen egy teljesen új nyelv szemlélet kialakulásának a kezdetét jelenti. Ily módon a nyelv tudomány a hatvanas-hetvenes évek után a „nyelvészeti nyelvészet” (SAUSSURE és a strukturalis nyelvészet) és a generatív nyelvészet korszaka után egyre határozottabban átlép a szövegelméleti (szövegtani, szövegnyelvészeti) vizsgálódások korszakába, amelyeknek metodológiai rangra emelkedését igen hatékonyan segítették az üzenetek összeillesztésének, a szövegek megszerkesztésének módozatait vizsgáló kommunikációelméleti kutatások. A szövegnyelvészet kialakulásában, megizmosodásában jelentős,

megbízható forrásnak bizonyultak a tudományos gondolkodás szinte valamennyi területét átható szemiotikai kutatások is, de ebben a folyamatban jelentős szerep jut a beszédaktus-elméleti vizsgálódásoknak is.

10. Szövegnyelvészeti kutatások a nagyvilágban

Nagyjából a hatvanas évek közepétől több-kevesebb rendszerességgel sorra jelennek meg a szövegnyelvészet kialakulását jelző munkák elsősorban az NSZK-ban és az NDK-ban. Az NSZK-beli szövegnyelvészet hatása főleg a konstanzi és a bielefeldi csoport tevékenysége révén igen gyorsan érezhetővé vált az egész Európában. Elegendő itt olyan nevekre utalnunk, mint a holland T. A. van DIJK, a Finnországban élő svéd nemzetiségű N. E. ENKVIST vagy az osztrák W. DRESSLER, akinek a tevékenysége ma már távlatot jelent a szövegelméleti vizsgálódásokban. A konstanzi csoport a meglehetősen elvont szöveggrammatikai modellje és a hozzákapcsolódó lexikon segítségével megvalósíthatónak vélte a szövegek generálását, ám ezt a felfogást sokan megkérdőjelezték, mivel még a mondatok generálása sem tekinthető kielégítően megoldott feladatnak, ennél fogva tehát teljesen jogosak az erős kételyek egy, a mondatoknál sokkal bonyolultabb nyelvi képződmények generálását illetően. Ennek ellenére az NSZK-beli szövegnyelvészek közül többen, például PETŐFI S. JÁNOS (*Transformationsgrammatiken und eine ko-textuelle Texttheorie*. Frankfurt, 1971.) vagy HANNES RIESER (*Probleme der Textgrammatik II. — A szöveggrammatika problémái II.* In: *Folia Linguistica* 6. 1973.) a szöveggrammatika feladatait a generatív grammatikai módszertan alapján vélték kezelhetőnek és megoldhatónak.

Az NSZK-nak, de mondhatjuk nyugodtan: Európának, sőt Amerikának is egyik legjelentősebb és legszínvonalasabb szövegnyelvészeti orgánuma a hamburgi Helmut Buske Verlag gondozásában megjelenő „*Papiere zur Textlinguistik — Papers in Textlinguistics*” című sorozat, amelynek szerkesztői és kiadói az európai szövegnyelvészet olyan képviselői és művelői, amint JENS IHWE, PETŐFI S. JÁNOS és HANNES RIESER. A sorozatnak eddig már ötvennél több kötetében a világ legkülönbözőbb országaiban működő szövegnyelvészek fejtik ki véleményüket a tudományág legkülönfélébb kérdéseiről, s ezért a sorozat minden egyes kötetét méltán tekinthetjük a szövegnyelvészet egy-egy igényes, színvonalas seregszemléjének.

Az NSZK-ban megjelenő szövegnyelvészeti munkákkal szinte egyidőben az NDK-ban is egymás után jelennek meg a szövegnyelvészeti munkák. DIETER VIEHWEGER 1979-ben megjelent tanulmányában (*Textlinguistik in Untersuchungen der Sprachwissenschaftler der DDR*, oroszul: *Lingvisztika tyekszta v issledovanyijah u-csonih GDR*. In: *Szintakszisz tyekszta*. Otvetsztvennij red. G. A. ZOLOTOVA. Moszkva, 1979.) átfogó képet ad a szövegnyelvészeti kutatásokról, felvázolja a szövegnyelvészet legfontosabb elméleti és módszertani kérdéseit, ahogyan ezeket az NDK szövegnyelvészeti kutatói értelmezik. VIEHWEGER leggyakrabban E. AGRICOLA, K. E. HEIDOLPH, H. ISENBERG, E. LANG, valamint H. LIEBSCH, M. PFÜTZE, W. SCHMIDT, H. HARNISCH és saját munkáira hivatkozik. E. AGRICOLA értelmezésében a szöveg a szemantikailag integrált témák, azaz a mondatok rendezett véges sora, melyek jelszerűségük révén egy reális tartalom kifejezői. (E. AGRICOLA: *Text—Textaktanten—Informationskern — Szöveg—szövegaktánsok—információs mag*. In: *Probleme der Textgrammatik II*. Hrsg. von F. DANES und D. VIEHWEGER. Berlin, 1977.). Annak ellenére, hogy az NDK nyelvészei eltérő nézőpontból közelítik meg a szöveg lényegét, például egyesek a koherencia sajátos szintaktikai-grammatikai feltételeit

kívánják felderíteni, mások a szöveget alkotó mondatok lexiko-szemantikai viszonyainak a megállapítását tartják elsődlegesnek, vagy a koherencia logikai-szemantikai viszonyainak a vizsgálatát tekintik lényegesnek, de szóba kerülnek a referencia egységének (az anaforikus és kataforikus viszonyok), a szövegben egymás után következő mondatok téma—réma tagolódásának a kérdései, mégis a szöveg-meghatározásaikban elég sok az egyezés, ami azt jelenti, hogy a szöveget a nézőpontoktól függetlenül is a célirányos kommunikációs folyamat eredményének tekintik. (Részletesebben lásd D. VIEHWEGER: Zur sematischen Struktur des Textes — A szöveg szemantikai struktúrájáról. In: *Probleme der Textgrammatik II*. Hrsg. von F. DANES und D. VIEHWEGER. Berlin, 1977. (Studia grammatica XVIII.); E. LANG: Über einige Schwierigkeiten beim Postulieren einer Textgrammatik — Egy szöveggrammatika posztulálának egyes nehézségeiről. In: *Generative Grammar in Europe*. Ed. by F. KIEFER und N. RUWET. Dordrecht, 1974.)

Lengyelországban is igen korán fejlődésnek indult a szövegnyelvészet. A. BOGUSŁAWSKI szerint a kutatónak elsősorban a szöveg kompozíciós és pragmatikai jellegzetességeit kell felderítenie, hogy megközelíthesse a szöveg lényegét, azaz BOGUSŁAWSKI felfogása szerint a szöveg lényegének a vizsgálatában nem az a fontos, hogy mit mond a szerző (a partner), hanem az, hogyan, miként mondja azt, amit mond, vagyis a megnyilatkozást hogyan, miként fejezi ki, és a felhasznált nyelvi eszközök segítségével milyen hatást kíván elérni.

A kompozíciós és pragmatikai jellegzetességek tanulmányozásán kívül érthető okokból a kutatók figyelmét korán felkelti a kohézió és a szemantikai kérdések vizsgálata. A kohézió és a szemantika szerepét a szöveg vizsgálatában a lengyel nyelvészek eltérő módon ítélik meg. MARIA RENATA MAYENOWA (Poetyka teoretyczna — Elméleti poétika. In: *Zagadnienia języka*. Wrocław, Ossolineum, 1974.) a kohéziót a szöveg olyan jellegzetességének tekinti, amelynek eredményeként a címzett a feladónak egy meghatározott megnyilatkozását megérti.

IRENA BELLERT (O pewnym warunku spójności tekstu — A szövegkohézió egy feltételéről. In: M. R. MAYENOWA (szerk.): *O spójności tekstu*. Wrocław, 1971.) a szöveg szemantikai értelmezéséből kiindulva jut el az ún. kváziimplikációk feltételezéséhez. A címzettnek ezek a látszatimplikációi azonban nem mindig azonosak a feladó implikációival, ami annak a lehetőségét is magában rejt, hogy nem azonos módon értelmezik a szöveget, mivel a kohézió mozzanatai nincsenek világosan és egyértelműen kifejezve.

Hogy egy szöveget voltaképpen mi tesz szöveggé, arra többféleképpen válaszolhatunk, de az eddigi kutatások a szöveg leglényegesebb velejárójának a kohéziót tartják.

A szövegek kohéziójának a vizsgálata jóval korábbi, mint magának a korszerű szövegelméletnek a kibontakozása. A mondatoknak az a fajta tagolása, amelyben elkülönül az új információ az adott, a már ismert információtól, jelenti azt a mechanizmust, amely biztosítja vagy biztosíthatja a megnyilatkozások (mondatok) közötti kohéziót. Ez azt jelenti, hogy az egyik megnyilatkozás új információja a másik megnyilatkozás kiinduló mozzanatává válik vagy válhat. Az ún. téma—réma vagy topic—comment viszony tehát fontos momentum a szöveg kohéziójának a biztosításában. Ellenben nem ritka az az eset, midőn az egyik mondat rémájának (az új információnak, a nóvumnak) átalakulása a másik mondat témájává nem garantálja a szóban forgó szöveg kohézióját.

Ezek a megfigyelések főleg a szövegek stilisztikai jellegzetességeinek a vizs-

gálatakor válnak rendkívül jelentősekké, lehetővé teszik a szövegek tipizálását, az irodalmi műfajok tipológiájának a kidolgozását.

A szövegkohézió és az aktuális tagolás közötti szoros kapcsolat kutatásának egyik igen jelentős állomása a lengyel nyelvészetben A. BOGUSŁAWSKI: *A Problems of the Thematic—Rhematic Structure of Sentences* — A mondatok tematikus—rematikus szerkezetének a problémái. Warszawa, 1977. című munkája. Alaptétele, amely vörös fonálként húzódik végig az egész munkán, az, hogy a téma—réma viszony a mondat (a szöveg) tartalmi szintjének, az értelmének és nem a kifejezési szintjének a szerkezete, egy olyan mindent átfogó jelenség, amely kiterjed valamennyi egységre, egészen a fonikus különbségekig. (Lásd még A. BOGUSŁAWSKI: O analizie semantycznej — A szemantikai elemzésről. In: *Studia semyoryczne*, IV. 1973.)

Vázlatos összefoglalásunkból is kiderül, hogy századunk hetvenes éveit a lengyel szövegnyelvészetben is igen nagy mértékben a fogalmak tisztázásának, a szövegtudományi módszertanok kidolgozásának a korszaka. Ám a metodológiai kérdések tisztázásával párhuzamosan egyre szélesedik a szövegtudományi kutatások területe (poétika, szemiotika, műelemzés stb.), és fokozatosan kiépül az a tudományos apparátus, amely biztosítja a gyakorlati szövegnyelvészeti vizsgálódásokat. (Erre vonatkozólag — legalább a címek erejéig — lásd ELZBIETA JANUS: *Obzor pol'szkich rabot po sztrukturye tyeksztu* — A lengyel munkák szemléje a szöveg szerkezete köréből. In: *Szintakszisz tyeksztu*. Moszkva, 1979. 325—340; BOJTÁR ENDRE (szerk.): *Struktúra, jelentés, érték*. A cseh és a lengyel strukturalizmus az irodalomtudományban. Budapest, 1988.)

Egy kis túlzással állíthatjuk, hogy Csehszlovákiában a szövegtudományi kutatások meglehetősen szorosan kapcsolódnak a mondat aktuális tagolásának, funkcionális perspektívájának a kérdéséhez. A hetvenes években — és ez a folyamat a nyolcvanas években is többé-kevésbé érvényes — a csehszlovák nyelvészetben a szövegnyelvészeti vizsgálódások nagyjából három területre terjedtek ki: (1) az előbb említett aktuális tagolás és a funkcionális perspektíva kérdéskörére, (2) az irodalmi művek szövegének elemzésére és ezzel szoros összefüggésben a stilisztikai kutatásokra és (3) a köznyelv beszélt változatának a vizsgálatára (lásd I. M. GORSKOVA: Gyízkusszionnija voproszi organizacii tyeksztu v csehszlovackoj lingvisztiki — A szöveg szerkezetének vitás kérdései a csehszlovák nyelvészetben. In: *Szintakszisz Tyeksztu*. Moszkva, 1979. 341—243).

Ebből a szempontból tanulságos KAREL HAUSENBLAS felfogása a szöveg lényegéről. Ő a szöveget, amely a komponenseknek, az összetevőknek meghatározott egymásutánisága, lineáris (szalagszerű) képződménynek tekinti, melyben a szintagmatikus kapcsolatok elsőrendű szerepet játszanak (lásd K. HAUSENBLAS: *Zum Begriff der Text* — A szöveg fogalmáról. Kézirat); ezek a kapcsolatok (viszonyok) biztosítják a szöveg tartalmi egységét. HAUSENBLAS a szövegnyelvészeti egységek fogalmi tisztázásának a során elhatárolja az ún. „nyelvi közleményeket” (oroszul: kommunikat) a jelző nélküli „közleményektől”, a frázisnak nevezett egységeket (csehül: promluva), amelyek lehetnek egyszerű vagy összetett mondatok, a megnyilatkozástól (csehül: vypoved') és a szövegektől. Az ún. „nyelvi közleményen” HAUSENBLAS nyelvi eszközökből álló szervezett egészet ért, amelyet a közlés folyamán használnak fel a beszélők. A „nyelvi közlemény” fogalma tehát csak a nyelvi eszközöket tartalmazza, viszont a jelző nélküli „közlemény” fogalmába a nyelvi eszközökön kívüli tényezők is beletartoznak.

Figyelemre méltó HAUSENBLASnak az aktuális tagolás és az irodalmi mű „témájáról” szóló megállapítása is. A kétfajta témát ugyanis nemcsak az azonos elnevezés kapcsolja egybe; az aktuális tagolás témája az irodalmi szöveg tematikus szer-

kezetének lényeges alkotóeleme, azaz a témának és az irodalmi mű tematikus szerkezetének két fontos mozzanata van. Az egyik az irodalmi mű konkrét tartalma, vagyis az a világkép, amelyet az irodalmi alkotás ábrázol, a másik pedig az irodalmi szöveg tartalmi felépítésének az alapelveit jelenti. (Lásd még I. M. GORSKOVA: i. m. 345—346.)

Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik a nálunk is jól ismert másik csehszlovák nyelvtudósnak, F. DANEŠnak a Functional sentence perspective and the organization of the text — A funkcionális mondatperspektíva és a szöveg szerkezete. In: *Papers on Functional Sentence Perspective*, 1974. című tanulmánya. Ebben a munkájában DANEŠ többek között tisztázza az „adott” (az ismert információ) és a „téma” jelentéskörét. Felfogása szerint a funkcionális mondatperspektíva kérdéskörét három szinten kell megvizsgálni: (1) az ismert (adott) információ: új információ viszonyában, (2) a téma—réma viszonyában és (3) figyelembe kell venni a kommunikatív dinamizmus különböző fokait. DANEŠ az „adottnak”, az ismert információn olyan közlésegyiséget ért, amelyet a kontextus, a helyzet vagy pedig a beszélő és a hallgató általános ismeretei határoznak meg, de ez még sok más tényezőtől is függhet. Az „adott”, az ismert információ terjedelme az előző szöveg hosszúságától függ, de a felső határát a kutató empirikusan állapítja meg. Ezt legtöbbször a szövegnek bekezdésekre, fejezetekre stb. történő felosztása határozza meg.

Természetesen F. DANEŠnak a tevékenysége nem korlátozódik csupán a fenti kérdések vizsgálatára, bár ezeknek a beható tanulmányozása jelentős helyet foglal el szerteágazó tudományos tevékenységében. Ízelítőként csupán két munkájára hívjuk fel az olvasó figyelmét. Az egyik Zur linguistischen Analyse der Textstruktur — A szövegszerkezet nyelvészeti elemzéséről. In: *Folia Linguistica* 4. 1970., a másik pedig Zur semantischen und thematischen Struktur des Kommunikats — A közlemény szemantikai és tematikai szerkezetéről. In: *Studia Grammatica* 11. Probleme der Textgrammatik. Berlin, 1976.

A csehszlovák szakirodalom igen jelentősnek tartja KVETA KOŽEVNIKOVANAK a *Szpontannaja usztinaja recs v epicseszkoj proze* — A spontán beszélt nyelv az epikus prózában, Prága, 1970. című munkáját, amelyben a Csehszlovákia határain kívül is ismert szerző a szövegnyelvészetnek egy viszonylag kevésbé vizsgált területét veszi szemügyre. Utalhatunk JAN FIRBASNAK a funkcionális mondatperspektíva kérdéseivel foglalkozó tanulmányaira: On the concept of communicative dynamism in the theory of functional sentence perspective — A kommunikatív dinamizmus fogalmáról a funkcionális mondatperspektíva elméletében. In: *Slovník prací filosofické fakulty brněnské university*. 1971. stb., vagy az idősebb nemzedék képviselői közül megemlíthetjük V. Skalička professzor nevét (Text, Kontext, Subtext — Szöveg, kontextus, szubtextus. In: *Acta Universitatis Carolinae* — Slavica Pragensia III. 1961.), aki magyar nyelvi kutatásaiban is igen eredeti módon értelmezte anyanyelvünk számos vitatott és megoldásra váró problémáját (lásd *Zur ungarische Grammatik* — A magyar grammatikáról. Prága, 1935.).

A szövegnyelvészet fogalmi rendszerének a tisztázásában jelentős szerepe van J. MISTRÍK tevékenységének is, aki általában a szerkezet, de főleg a szövegszerkezet különböző részei közötti viszonyokat vizsgálva (*Struktúra textu* — A szöveg szerkezete, Bratislava, 1975.), ezeknek a következő típusait különbözteti meg: (1) a glutináció, (2) a rekurrencia és (3) a junktúra. A glutináció két egymás mellett álló mondat kapcsolódási módozata, ennek eredményeként alakul ki a kontextus legkisebb egysége. A glutináció a szerző felfogása szerint kimutatható az egész szövegben, de mindig a szomszédos mondatok határán, ahol is a következő mondat első szava fejezi

ki ezt a viszonyt. A rekurrencia az új mondat bekapcsolódásának a módozata az előző kontextusba, az új mondat „magvának”, az anaforikus szavaknak, szinonimáknak vagy más nyelvi eszközöknek a segítségével.

A glutináció és a rekurrencia a szöveget alkotó mondatok szerkezeti viszonyait fejezik ki, ezért alacsonyabb szinten álló fogalmak, mint a junktúra, amely a szöveg egész szerkezetét felöleli, magában foglalja. Vagyis a junktúra kifejező eszközei olyan elemek (is) lehetnek, amelyek nem tartoznak a mondathoz, ugyanakkor azonban az új mondatot a szöveg előző részéhez kapcsolják. A tudományos szövegben az olyan kifejezések, mint 'például', 'először', 'másodszor', 'összegezve az elmondottakat' stb., a junktúra kifejező eszközei, tehát olyan formális eszközök (kifejezések), amelyeknek segítségével összefüggő, egységes egészet jelentő szövegeket alkothatunk formális és szemantikai vonatkozásban egyaránt (vö. I. M. GORSKOVA: i. m. 353—358.)

A Szovjetunióban is a rendszeresebb és módszeresebb szövegvizsgálat nagyjából a hatvanas évek közepétől és a hetvenes évek legelejétől indult meg, ám az előzmények (a gazdag orosz grammatikai hagyomány, az orosz formalista iskola képviselőinek az irodalmi szöveg kompozíciós mozzanatairól vallott felfogása stb.) nagyon felgyorsították az új határközi tudomány megizmosodását, amihez kétségtelenül hozzájárultak az említett tényezőkön kívül a kommunikációelmélet, a kultúrszemiotika és a matematikai nyelvészet, valamint a pszicholingvisztika és a logika eredményei. Ily módon viszonylag korán az irodalomtudományban, a stilisztikában és a kultúra vizsgálatában gyökeret vert a szövegelméleti szemléletmód, s ennek eredményeként fejlődött ki egyfajta alkalmazott szövegnyelvészet.

A rendszeres és módszeres szövegvizsgálat a Szovjetunióban is a fogalmak tisztázásával, a szöveg lényegének, mibenlétének a meghatározásával kezdődött, ám számos kérdésben és a tudományos fogalmak használatában még mindig elég nagyok az eltérések. Ez azzal magyarázható, hogy a kutatók elméleti felfogásuk és módszertani apparátusuk kialakításában meglehetősen eltérő forrásokból és hagyományokból inspirálódnak. Mindez azt eredményezi, hogy a szöveg fogalmát, mibenlétét a legkülönbözőbb szempontok szerint értelmezik, s ez a különbség — a hatás és kölcsönhatás következtében — a szovjet szövegnyelvészeti szakirodalomban is nyomon követhető.

A Szovjetunióban a legtöbb szövegnyelvészeti publikáció az akadémiai folyóiratokban (Voproszi jazikoznanyija, Izvesztija Akagyemii Nauk SzSzsZr SzLJa, Voproszi filozsophii stb.), az egyetemek és főiskolák tudományos közleménytáraiban (az ún. ucsonije zapiszki) és szakfolyóirataiban (az ún. vesznjikek) jelenik meg, ezenkívül számos kandidátusi értekezés és monográfia foglalkozik szövegelméleti és alkalmazott szövegnyelvészeti kérdésekkel, különféle tanulmánygyűjteményeket állítanak össze és az országos vagy regionális tudományos ülésszakok előadásait is kötetekben jelentetik meg. A meglehetősen sok publikálási lehetőségen kívül szólnunk kell az eredeti nyelvészeti kutatásokhoz szükséges, a tudományos tájékoztatást szolgáló ún. referáló folyóiratokról (referativnij zszurnal), amelyek a szóban forgó terület legújabb külföldi szakmunkáiról adnak egy viszonylag részletes áttekintést. Igényes és színvonalas, idegen nyelvekből oroszra fordított szaktanulmányok tájékoztatják az olvasót az 1960 óta időközönként megjelenő „Novoje v lingvisztjike”, majd később — a címváltoztatás után — a „Novoje v zarubeznoj lingvisztjike” — Új eredmények a külföldi nyelv-tudományban (melynek 8. kötete a „Lingvisztjika tyeksza”, Moszkva, 1978. alcímet viseli). A szovjet szövegnyelvészeti szakmunkák számának napról napra történő rohamos növekedése föltétlenül az ún. „szövegnyelvészeti paradigma” térhódítását jelenti a szovjet nyelvtudományban is, ami egy új nyelvészélet kialakulásának a cáfolhatatlan bizonyítéka.

Ám ennek a „szövegnyelvészeti paradigmának” a gyökerei legalább századunk húszas–harmincas éveibe nyúlnak vissza, azaz a „paradigma” kialakulásának a kezdetét olyan nevek fémjelzik, mint B. M. EJHENBAUM, B. V. TOMASEVSKIJ, G. G. SPET, B. N. VOLOSINOV, L. SZ. VIGOTSKIJ, nem is beszélve ROMAN JAKOBSONRÓL, VIKTOR SKLOVSKURÓL, JURJ TINYANOVról vagy V. M. ZSIRMUNSKURÓL, V. V. VINOGRADOVRÓL és másokról. Ebben a korántsem teljes névjegyzékben különleges helyet foglal el az 1969-ben elhunyt nyelvtudós, VIKTOR VLAGYIMIROVICS VINOGRADOV. Az orosz filológia kiváló művelője, tevékenysége hidat ver a húszas-harmincas évek nyelvész és irodalomtörténész nemzedékének az irodalmi szövegről kialakított felfogása és a mai korszerű szövegelméleti koncepciók között. (Lásd *O hudozsesztvennoj proze* — A művészi próza. Moszkva–Leningrád, 1930.; *Ocserki po isztorii russzkoj literaturnoj jazika XVII–XVIII. vv.* — Tanulmányok a 17–18. századi orosz irodalmi nyelv történetének a köréből. Első kiadás 1934-ben, a második 1938-ban külföldön; *O jazike hudozsesztvennoj literaturii* — A szépirodalom nyelvéről. Moszkva, 1959.; *Problema avtorsztva i tyeoria sztyilej* — A szerzőség kérdése és a stíluselmélet. Moszkva, 1961.; *Sztyilisztika. Tyeorija poeticeszkoj recsi. Poetyika* — Stilisztika. A költői beszéd elmélete. A poétika. Moszkva, 1963.; *Szjuzset is sztyil'* — A téma és a stílus. Moszkva, 1963.) A szovjet nyelvtudósok ezen az alkotásain vörös fonálként húzódik végig az a mai szövegvizsgálódásokat is megtermékenyítő gondolat, hogy a nyelv rendszere és a szövegalkotás között kialakuló feszültség ellenére is feltárható a két jelenség közötti összefüggés: a rendszer a címzettnek a szöveg alkotójával szemben támasztott követelménye, amely (ti. a rendszer) a nyelvi egységek sajátosságaiból és a jelentések népi és pszichológiai alapon történő értékeléséből, megítéléséből áll össze egységes egésszé. A szöveg ezekből a jelentésértékelésekből különleges szabályok alapján épül fel, amelyek nem szükségszerűen válnak ismertekké a szöveg címzettje számára. Voltaképpen tehát arról van szó, hogy a szövegalkotás egészen különleges szabályok alapján történik, a nyelv rendszerének és sok más tényezőnek sajátos működtetése révén valósul meg ez a folyamat. (Részletesebben lásd Ju. V. ROZSGYESZTVENSZKU: *Problematyika szovremennoj tyeorii tyeksztja v knyige V. V. Vinogradova „O hudozsesztvennoj proze”* — A mai szövegelmélet problematikája V. V. Vinogradov *O hudozsesztvennoj proze* című könyvében. In: *Szintakszisz tyeksztja*. Moszkva, 1979. 5–17.)

A hatvanas évek második felétől váltak világszerte ismertekké és elismertekké JURJ M. LOTMANNAK, a tartui egyetem orosz irodalomtörténész tanárának szövegelméleti kutatásai, aki igen gazdag szemiotikai ismereteit felhasználva elsősorban a költői szövegek szerkezetének feltárásában és a kultúra tipológiai vizsgálatában ért el kimagasló eredményeket. Fontosabb munkái a következők: *Lekcii po sztrukturalnoj poetyike*. Vipuszk 1. Vvegyenije, tyeorija sztiha — Előadások a strukturális poétika köréből. 1. Bevezetés, verstan. In: *Trudi po znakovim szisztjemam I*. Tartu; amerikai kiadás: 1968. Providence: Brown Univ. Press; *Sztruktura hudozsesztvennoj tyeksztja* — A művészi szöveg szerkezete. Moszkva, 1970.; amerikai kiadás: 1971. Providence: Brown Univ. Press; *Analiz poeticeszkoj tyeksztja — sztruktura sztiha* — A költői szöveg elemzése — a versstruktúra. Leningrád, 1972. stb.

A tartui tudós felfogása — csupán a felsorolt címek alapján ítélve is — közel áll az orosz formalisták szövegelemzési elképzeléseihez, főleg a művészi szövegek kompozíciós jellegzetességei vizsgálata tekintetében, ám ennek ellenére LOTMAN szövegelméleti metodológiájának eredetisége akkor is vitán felüli, ha koncepciójában felfedezhetők az orosz formalisták és a francia vagy az angol iskolák elképzelésének bizonyos nyomai. (Erről részletesebben lásd J. M. LOTMAN: *Szöveg — modell — típus*,

Budapest, 1973. című tanulmánygyűjteményét és HOPPÁL MIHÁLYnak a kötethez írt utószavát.)

A Szovjetunióban a szövegnyelvészeti kutatások meglehetősen összefonódtak a stilisztikai és a költői nyelvi vizsgálódásokkal. Ennek oka azoknak a gazdag hagyományoknak a továbbélésében rejlik, amelynek gyökerei a húszas-harmincas évekbe nyúlnak vissza. Olykor a szövegnyelvészet és a stilisztika közötti kapcsolat a legújabb felfogások szerint olyannyira szorossá vált, hogy igen nehéz eldönteni, hol végződik a szövegnyelvészet, és hol kezdődik a stilisztika.

A szovjet szövegnyelvészeti és költői nyelvi vizsgálódások összefonódása oly szorossá vált, hogy a közöttük kialakult termékeny kölcsönhatás húzóágazatává vált egy egész sor nyelvészeti diszciplínának. Persze ez korántsem jelenti azt, hogy minden rendben van a költői nyelv háza táján. Éles viták folynak a költői nyelv mibenlétéről, a költői nyelv és az irodalmi nyelv kapcsolatáról, arról, hogy egyáltalán milyen viszony van a poétika és a nyelvészet között. Ezek a kérdések, ha közvetlenül és szorosan nem is kapcsolódnak a szövegnyelvészet témaköréhez, de elméleti tisztázásuk föltétlenül segíti a szövegnyelvészeti vizsgálódások elméletének és módszertanának, na meg gyakorlatának is a magasabb szintre emelését.

A hetvenes években egyre inkább előtérbe kerülnek a voltaképpeni szövegnyelvészet általános elméleti és sajátos kérdései. Ebből a szempontból igen jelentős az a tudományos konferencia, amelyet 1974-ben a Moszkvai Moris Thorez Idegennyelvi Intézet szervezett. (Lásd *Lingvisztika Tyeksza* — Szövegnyelvészet. Moszkva, 1974. Az erről szóló részletes szemleciikket lásd FERENCZY GYULA—KLAUDY KINGA: A szövegnyelvészet néhány alapvető kérdése. In: *Általános nyelvészeti tanulmányok* XI. 1976. 313—322.)

A konferencián a szövegnyelvészet minden lényeges kérdése szóba került. Így a szöveg fogalma, a szöveg jellemző jegyei, a szöveg tagolása, a szöveg szintjei, a szövegelemek hierarchikus viszonya, a szöveg mennyiségi és minőségi mutatói, a szövegek osztályozása, a szöveg stilisztikai vizsgálata stb.

Reménytelen vállalkozás lenne, ha a könyvtárnnyira duzzadt szovjet szövegnyelvészeti szakirodalom legjelentősebb alkotásait akarnánk bemutatni; ennek a részletezőbb elemzése egy igényes monográfia feladata. Természetesen mindez nem jelenti azt, hogy a szovjet szövegnyelvészetről mind ez ideig ne készült volna áttekintés. Sz. I. GINGYIN: Szovjetszkaja lingvisztika — Szovjet nyelvészet. In: *Izvesztija ANSZSZR. Szerija literaturi i jazika*. 1977/4., vagy a Contributions to Textlinguistics in the Soviet Union — Hozzájárulás a szövegnyelvészethez a Szovjetunióban. In: W. DRESSLER (szerk.): *Current Trends in Textlinguistics*. Berlin—New York, 1978. című tanulmányai ilyen jellegű közlemények. A szövegnyelvészet általános kérdéseivel foglalkozó körképnek tekinthetjük B. GASZPAROV: Szovremennije problemi lingvisztiki tyeksza — A szövegnyelvészet mai problémái. In: *Linguistica VII*. Tartu, 1976. című tanulmányát is. Ide sorolhatjuk I. R. GALPERIN: *Tyekszt kak objekt lingviszticeszkovo isszledovanyija* — A szöveg mint a nyelvészeti kutatás tárgya. Nauka. Moszkva, 1981. című munkáját is. A szovjet szövegnyelvészetben belül igen fejlett a párbeszédkutatás, a szövegtipológia, de behatóan foglalkoznak a bekezdésszerkezetek vizsgálatával is, és mindezeket a vizsgálódásokat igen fejlett övegszemantikai kutatások is kísérik. Ez utóbbiakkal kapcsolatban elegendő Ju. LOTMAN munkásságára hivatkoznunk, de megemlíthetjük APRESZJAN, MELCSUK és ZSOLKOVSKIJ, valamint PADUCSEVA kutatásait is.

A szövegnyelvészet kialakulásáról, gyökereiről szólva már érintettük a francia szövegnyelvészet néhány kérdését. A franciák magát a szövegnyelvészet fogalmat nem

is használják, s így amit mi szövegnyelvésznek nevezünk, az Franciaországban az ún. új strukturalizmus és a szemiotika részeként fejlődött ki. Főleg az elbeszélésszövegeket vizsgálják, mivel a narrációt tekintik a legjellegzetesebb s egyben a legkomplexebb szemiotikai rendszernek. A francia tudósok nevéhez fűződik magának a narratológiának és ezen belül az ún. narratív (elbeszélés-) grammatikának a kidolgozása. A szöveg-fogalom főleg a Tel Quel csoportnál játszik döntő szerepet olyannyira, hogy a szöveg fogalma felfogásukban voltaképpen azonosul az írással (écriture), s ezt tekintik a szövegelméleti vizsgálat elsődleges gyakorlati feladatának.

A francia szövegnyelvészet képviselőit ma már az egész világon — hol pozitív, hol negatív értelemben — szétlétben-hosszában idézik. ROLAND BARTHES (*Válogatott írások*. Budapest, é. n.) írásaiban behatóan foglalkozik a szépirodalmi művek tartalmi elemzésével, és elméleti felfogása ellenére sem reked meg a formarendszerek és a jelképek szerkezetének a vizsgálatánál, noha azonosítja az irodalmi művet magával a nyelvvel, a mű megalkotását pedig magával az írással (écriture). De megemlíthetjük JULIA KRISTEVA „szemanalízisét” (*Semeiotiké. Recherches pour une sémantolise. Essais* — Kutatások a szemanalízis ügyében. Esszék, Párizs, 1969.), vagy TZVETAN TODOROV „anomáliáit” (*Les anomalies sémantiques* — A szemantikai anomáliák. In: *Langages* 1. 1966.), vagy a szöveg és a stílus viszonyáról vallott felfogását (*The Place of Style in the Structure of the Text* — A stílus helye a szöveg szerkezetében. In: SEYMOUR CHATMAN (szerk.): *Editor's Introduction*. 1971.). A sort folytathatjuk ALGIRDAS J. GREIMAS tevékenységével, aki a *Du sens. Essais sémiotiques* — A jelentésről. Szemiotikai esszék. Párizs, 1970. című esszékötetében az imént említett elbeszélés-grammatika (narratív grammatika) elemeit mutatja be. Hivatkozhatunk CLAUDE BREMOND-ra is (*La logique des possibles narratifs* — A lehetséges elbeszélések logikája. In: *Communications* 8. 1966. és a *Logique du récit* — Az elbeszélés logikája. Párizs, 1973.), vagy megemlíthetjük a Tel Quel körüli csoportosulás tagjai közül még PHILIPPE SOLLERS-t (*Écriture et révolution. Théorie d'ensemble* — Írás és forradalom. Az egység elmélete. Párizs, 1968.), hogy igazolva lássuk azt a sajátos utat, amelyet a lendületesen fejlődő szövegnyelvészeten a francia kutatók képviselnek.

Az Angliában folyó szövegnyelvészeti vizsgálat sajátos jellegét az magyarázza, hogy a holizmusból táplálkozó (az egész és a részek közötti kapcsolatokat kölcsönös összefüggéseiben vizsgáló szociológiai elmélet) szociolingvisztikának az égisze alatt fejlődött ki, ami nagyjából azonos a JOHN RUPERT FIRTH-féle irányzattal. (Londoni iskola.) Az ún. neofirthiánus iskola főleg a nyelvváltozatok vizsgálatát tartja központi feladatának. Felfogásukból következően kutatási gyakorlatukban leginkább a városi és falusi, a beszélt és írott, valamint a közönséges (hétköznapi) és az udvarias nyelvváltozatokat vizsgálják. A programjukból tehát az is kiderül, hogy felfogásuk és gyakorlatuk erősen szociológiai és pragmatikai jellegű, innen az iskolának az olykor-olykor hallható funkcionális jelzője. A londoni, a neofirthiánus iskola a nyelvváltozatok vizsgálatával összefüggő szövegtipológiában ért el kimagasló eredményeket, azaz a különféle szövegváltozatokat a legtágabban értelmezett kontextustól függőségük alapján különíti és írja le. (Vö. SZABÓ ZOLTÁN: *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Budapest, 1988. 35.) A londoni iskola szövegnyelvészei közül igen eredményes és jelentős tevékenységet fejt ki MICHAEL A. K. HALLIDAY (*Text as Semantic Choice in Social Contexts* — A szöveg mint szemantikai választás a társadalmi kontextusokban. In: TEUN A. van DIJK és PETŐFI S. JÁNOS (szerk.): *Grammars and Description. Studies in Text Theory and Text Analysis*. Berlin—New York, 1977.). Megemlíthetjük még RUQAIYA HASAN munkásságát, aki az iskola regiszter kategóriájának (BASIL BERNSTEIN felfogása) a gyakorlati kutatásokban való alkalmazhatóságát elemzi (*Code, Reg-*

ister and Social Dialect — Kód, regiszter és társadalmi dialektus. In: B. BERNSTEIN (szerk.): *Class, Codes and Control*. Vol. 2. London, 1973.). A pragmatikai szempontokra utaló regiszter kategóriájával foglalkozik FRIEDEMANN LUX is a *Text, Situation, Textsorte* — Szöveg, helyzet, szövegváltozat. Tübingen, 1981. című munkájában.

Amennyire sajátos képződmény az európai hagyományokhoz viszonyítva maga az amerikai deskriptív nyelvészet, legalább annyira sajátos képet mutat a maga többféleségében az amerikai szövegnyelvészet is. Pontosabban szólva az Egyesült Államokban a szövegnyelvészet a ZELLIG S. HARRISre visszavezethető beszédmű, a discourse analysis, azaz a diszkurzuselemzés egyik sajátos elágazása, amely a generatív mondattanra támaszkodva véli elérhetőnek a beszédmű viszonylag teljesnek mondható leírását. Az amerikai szövegnyelvészetben (beszédműelemzésben) ezt az irányzatot LAURI KARTTUNEN, E. L. KEENAN, SUSUMU KUNO és S. Y. KURODA képviseli (S. KUNO: *Generative Discourse Analysis in America* — Generatív beszédműelemzés Amerikában. In: W. DRESSLER (szerk.): *Current Trends in Textlinguistics*. Berlin—New York, 1978.; S. Y. KURODA: *On Grammar and Narration* — A grammatikáról és az elbeszélésről. In: CHR. ROHRER—N. RUWET (szerk.): *Actes du Colloque Franco-Allemand de Grammaire Transformationelle 1—2*. Tübingen, 1974.). A tengerentúli kutatók nagy gondot fordítanak a mindennapi társalgás nyelvének az ún. beszélés néprajza keretében történő tanulmányozására. Ennek az irányzatnak egyik legjellegzetesebb képviselője DELL HYMES (A beszélés néprajza. In: *Társadalom és nyelv*. Budapest, 1975.), ugyanennek a kérdéscsoportnak másik kutatója JOHN G. GUMPERZ (A nyelvi közösségek típusai. In: *Társadalom és nyelv*. Budapest, 1975.). Jelentős GUMPERZnek és HYMES-nak közösen szerkesztett munkája is, amely címében ugyan a szociolingvisztikára utal, de szövegnyelvészeti (beszédműelemzési) vonatkozásai is vitán felüliek (*Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication* — Irányzatok a szociolingvisztikában. A kommunikáció néprajza. New York, 1972.).

Az Európában viszonylag kevésbé ismert és fenntartással fogadott tagmémikus elmélet (RUTH M. BREND: A tagmémikus elmélet rövid áttekintése. In: *A nyelvtudomány ma*. Budapest, 1973.) a szociolingvisztikával és az antropológiával „összefonódva” az amerikai kontinensen élő bennszülöttek nyelvét és folklór szövegeit vizsgálja. Ennek az irányzatnak egyik kezdeményezője és élenjáró képviselője KENNETH L. PIKE, ugyancsak ennek a felfogásnak a jegyében tevékenykedik ROBERT LONGACRE (*Text and Text Linguistics* — Szöveg és szövegnyelvészet. In: PETŐFI S. JÁNOS (szerk.): *Text vs. Sentence: Basic Questions of Text Linguistics*. 1—2. Hamburg, 1979.), STEPHEN LEVINSOHN (LONGACRE-rel közösen: *Field, Analysis of Discourse* — Mezőelméleti beszédműelemzések. In: W. DRESSLER (szerk.): *Current Trends in Textlinguistics*. Berlin—New York, 1978.), valamint JOSEPH E. GRIMES (*Narrative Studies in Oral Texts* — Verbális szövegek narrációs vizsgálata. In: W. DRESSLER (szerk.): *Current Trends in Textlinguistics*. Berlin—New York, 1978.).

11. A magyar nyelvterületen folyó szövegnyelvészeti kutatások

Természetesen az a szellemi légkör és azok a feltételek, amelyek lehetővé tették a szövegnyelvészet kibontakozását, a magyar tudományos életet sem hagyták érintetlenül. Nálunk is a hatvanas-hetvenes évek fordulóján megkezdődött egy szemléletváltás, ami a mondatnál nagyobb egységek, a szövegek vizsgálatában kereste a nyelvtudomány előtt álló feladatok megoldásának a lehetőségét.

Ha „szövegnyelvészeti”, szövegértelmezési hagyományaink után kutatunk, időben nem kell nagyon visszamennünk. Már századunk gazdag örökséget kínál. NÉGYESY LÁSZLÓ, HORVÁTH JÁNOS, PAIS DEZSŐ mintaszerű szövegértelmezései föltétlenül inspirálóan hatnak a mai korszerű magyar szövegnyelvészeti kutatásokra, különösen a műelemzési gyakorlatra. 1945 előtt a hazai tudományegyetemeink bölcsészettudományi karain a tanárjelöltek az ún. szövegmagyarázati órákon kaptak bizonyos ízelítőt abból a tárgykörből, amit ma szövegnyelvészetnek nevezünk. 1944–45 előtt a régi gimnáziumi rendtartás szerint a magyarországi középiskolákban a diákoknak gyakorlattal egybekötött retorikai, poétikai, stilisztikai és szöveg- (beszéd-) szerkesztéstani ismereteket kellett elsajátítaniuk.

A korszerű, a rendszeresen és módszeresen művelt magyar szövegnyelvészet kibontakozásának a kezdetét a hatvanas-hetvenes évek fordulójára tehetjük. Ez ugyanis az a korszak, midőn a grammatikaelméletben a mondat vizsgálatáról egyre érezhetőbben áttolódik a hangsúly a mondatnál nagyobb egységek, a bekezdések, a makrokompozíciók, a szuperstruktúrák, de főleg a szövegek vizsgálatára. Következményeit tekintve ez a szemléletváltozás (paradigmaváltás) kb. olyan jelentős az egyetemes és a magyar nyelvtudomány fejlődésében, mint annak idején a strukturális ellenében a generatív nyelvészet kibontakozása. A szövegközpontú szemlélet térhódítása, ami azzal a következménnyel járt, hogy a beszéd teljes és befejezett megnyilatkozást kifejező egységének nem a mondatot, hanem a szöveget kezdték tekinteni, korántsem jelentette és nem is jelenti azt, hogy a grammatikai kutatásokban a mondat elveszítette volna a jelentőségét. Ezt csupán úgy lehet és úgy kell értelmeznünk, hogy a mondat (parole jelentésében) csupán egyedi esete, különleges változata a szövegnek. A szöveg etikus szinten a beszéd, emikus szinten pedig a nyelvi rendszer, a nyelvi (kommunikatív) kompetencia egysége.

Ezzel kapcsolatban viszont nagyon megszívlelendők BÉKÉSI IMRE megállapításai. „A langue—parole viszony — írja BÉKÉSI — a mondat fölötti szinten (...) óvatosan kell bánnunk. Még ha lehet is absztrahálni mondat (itt rendszermondat) fölötti alakulatokat, ez még nem jelenti azt, hogy ezek a nyelvi rendszerhez tartoznak (...) A mondat fölötti nagyságrendű alakulatok megítélésekor más szempontból is óvatosabbnak kell lennünk, mint a mondat esetében. Ezekben az alakulatokban (viszonylag) egész gondolat valósul meg; s ha esetenként úgy találjuk is, hogy az aktuális gondolat nem alakítja saját formáját, akkor sem tarthatjuk lényegnek a gondolatjelenséggel szemben” (BÉKÉSI IMRE: *A gondolkodás grammatikája*. Budapest, 1986. 20–21).

Nagyjából a hatvanas évek közepétől, néha előbből DEME LÁSZLÓ egész sor tanulmányban és nagyobb lélegzetű munkában (lásd BÉKÉSI IMRE: *A gondolkodás grammatikája*. Budapest, 1986. 361–362) jóval a voltaképpeni szövegnyelvészet kialakulása előtt sokat „megsejtett” abból, amit később szövegszerkezeti, szövegnyelvészeti vizsgálatoknak kezdtünk nevezni. „Másfél évtizede sincs még — írja DEME 1978-ban —, hogy egymástól függetlenül, ki-ki a maga előzményei felől indulva, világszerte erősebben tapogatózni kezdtünk a mondat fölötti régiók irányába. Magam — folytatja DEME — az önálló mondatoknak — kötőszós és kötőszó nélküli — összekapcsolását észelve, nem kis óvatossággal javasoltam: nézzünk körül még jobban: vajon önálló mondataink egymástól független gondolatdaraboknak nyelvi burokkba öntött kifejezői-e, vagy maguk is részei egy még nagyobb egységnek?” (*Magyar Nyelvőr* 89. (1965.) 294. Idézve: SZATHMÁRI—VÁRKONYI (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Budapest, 1979. 57.)

Az előbbi BÉKÉSI IMRE-féle megállapításokra visszautalva, felvetődik a kérdés: vajon a szöveg a langue vagy a parole szintjére tartozik-e? A legtöbb kutató — így

DEME LÁSZLÓ is és még sokan mások — a szöveget parole jelenségnek tekinti. Viszont szövegnyelvészeti szakirodalmunkban is többen úgy vélik, hogy a szöveg a nyelvi rendszernek az egysége, és nem parole jelenség. A nemzetközi szakirodalomban ehhez némileg hasonló álláspontot képvisel W. DRESSLER (*Einführung in die Textlinguistik*. Tübingen, 1972.) és a szovjet O. I. MOSZKALSZKAJA is (*Grammatyika tyeksztja*. Moszkva, 1981.), azzal a különbséggel, hogy ők és rajtuk kívül még sokan mások a szöveget etikus szinten a beszéd, emikus szinten pedig a nyelv egységének tartják. — A továbbiakban néhány egyéni teljesítményre hívjuk fel az olvasó figyelmét, majd egy rövid „seregszemlében” mutatunk be néhány szövegtani tanulmánykötetet.

A szövegnyelvészeti előzményeinkről szólva utalnunk kell LAZICZIUS GYULA korai felismeréseire, valamint DEME LÁSZLÓ és BÉKÉSI IMRE úttörő szerepére. Rajtuk kívül föltétlenül meg kell említenünk BALÁZS JÁNOS tevékenységét, akinek a *Magyar deákság*. Budapest, 1980., valamint a *Hermész nyomában*. Budapest, 1987. című könyveiben is a szövegnyelvészetre és a vele érintkező tudományágakra (retorika, stilisztika, poétika stb.) vonatkozóan is igen sok értékes megállapítást találunk. Hivatkozhatunk KÁROLY SÁNDOR (*Általános és magyar jelentéstan*. Budapest, 1970.) és KIEFER FERENC (*Az előfeltevések elmélete*. Budapest, 1983.) munkáira is, vagy megemlíthetjük SZATHMÁRI ISTVÁN szövegnyelvészeti és szövegstilisztikai tanulmányait. Szólnunk kell KEMÉNY GÁBOR, NAGY FERENC, PETŐFI S. JÁNOS, PLÉH CSABA, RADICS KATALIN tevékenységéről; elismeréssel kell említenünk a szegedi *Studia Poetica* csoport színes és nemzetközi viszonylatban is igen magasra értékelt eddigi munkásságát, különösen BERNÁTH ÁRPÁD, CSÚRI KÁROLY és a korán elhunyt KANYÓ ZOLTÁN tevékenységét. A szomszédos országokból SZABÓ ZOLTÁN és CS. GYÍMESI ÉVA, MURVAI OLGA és J. NAGY MÁRIA, P. DOMBI ERZSÉBET és DOBOSNÉ BRAUCH MAGDA, JÓZSA MÁRIA és KABÁN ANNAMÁRIA Kolozsvárott, illetőleg Bukarestben; vagy Újvidékről BÁNYAI JÁNOS és BORI IMRE, DANYI MAGDOLNA és THOMKA BEÁTA, valamint UTASI CSABA; Csehszlovákiából ZALABAI ZSIGMOND és ZSILKA TIBOR, akiknek a gazdag és szerteágazó tevékenysége a legkülönbözőbb kérdések tisztázását és a szövegtani szakirodalom gazdagítását segítette.

A külföldi és hazai nyelvészeti gondolkodásban bekövetkezett szemléletbeli változások eredményeként az 1962-ben indult *Általános nyelvészeti tanulmányok* című sorozat (Akadémiai Kiadó, Budapest) XI. kötetében (1976.) a szövegnyelvészeti kutatásokban érdekelt magyar kutatók fejtették ki véleményüket tizennyolc tanulmányban és tizenkilenc szemleciikkben a kibontakozófélben lévő szövegnyelvészet legfontosabbnak vélt általános elméleti és módszertani kérdéseiről.

A magyar szövegnyelvészeti vizsgálódásoknak ez az első „seregszemléje”, amelynek címe: „A szöveg megközelítései”, annak a jele, hogy a magyar nyelvtudomány igyekszik bekapcsolódni a nemzetközi tudományos élet vérkeringésébe.

A magyar nyelvtudománynak egy újabb „elkötelezettségét” tanúsítja a szövegtan mellett az a tudományos ülésszak is, amelyet a Magyar Nyelvtudományi Társaság a kaposvári Tanítóképző Főiskola közreműködésével rendezett 1978 áprilisában Kaposvárott. (SZATHMÁRI—VÁRKONYI (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Budapest, 1979.)

A tanulmánykötetek sorában szólnunk kell egy harmadikról is, amely voltaképpen egyetemi segédkönyv, s jól tükrözi a magyar szövegnyelvészet mai állapotát: RÁCZ ENDRE—SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Budapest, 1983. Ez a tanulmánykötet azoknak az előmunkálatoknak a kézzelfogható eredménye, amelyek legalább jó 10—15 éve folynak egy új magyar nyelvtannak az előkészítése körül.

A magyar szövegnyelvészet eredményeiről szólva újból DEME LÁSZLÓ megállapításával kell kezdenünk. DEME CSÚRI KÁROLYnak, a szegedi poétikai csoport vezetőjének a megállapítását idézi: „Ha pedig elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a nyelvi kommunikáció alapegysége a szöveg, akkor az irodalmi kommunikáció »közleményének«, az »irodalmi szövegnek« sajátos jellegét csak olyan módon érthetjük meg, ha megbízható ismeretekkel rendelkezünk a »szövegek« általános tulajdonságairól”. (Idézi DEME; SZATHMÁRI—VÁRKONYI (szerk.): *A szövegtan a kutatásban...* 1979. 64.)

A szövegnek ez a DEME—CSÚRI-féle értelmezése már az irodalomtudomány, a korszerű műelemzés és műértelmezés területére kalauzolja az olvasót. Ennek szakirodalmi ma már nehezen áttekinthető, vagy célszerűbb úgy vélnünk, hogy szinte áttekinthetetlen. Éppen ezért címszerűen csupán néhány, főleg a műelemzés elméleti kérdéseivel foglalkozó terjedelmes munkát, tanulmánykötetet kívánunk megemlíteni. Ebből a szempontból a hetvenes évek elejét tekintjük nagyon termékeny időszaknak. HANKISS ELEMÉR korabeli tevékenysége jó bizonyossága ennek (lásd HANKISS—BOJTÁR—KRÁNITZ (szerk.): *Strukturalizmus 1—2*. Budapest, 1971., HANKISS: *A népdaltól az abszurd drámáig*. Budapest, 1969., uő: *Az irodalmi kifejezésformák lélektana*. Budapest, 1970., uő: *Az irodalmi mű mint komplex modell*. Budapest, 1985. (ez a mű a hetvenes években megvédett akadémiai értekezése), HANKISS (szerk.): *Formateremtő elvek a költői alkotásban*. Budapest, 1971., uő: (szerk.): *A novellaelemzés új módszerei*. Budapest, 1971.). A NYÍRÓ LAJOS szerkesztésében megjelent *Irodalomtudomány*. Tanulmányok a 20. századi irodalomtudomány irányzatairól című, igen színvonalas tanulmánykötet szintén ebbe a sorba tartozik. Ide kívánczik még az a reprezentatív tanulmánykötet is, amely az MTA Irodalomtudományi Intézetének és a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Gorkij Világirodalmi Intézetének a közös kiadványa (J. J. BARABAS, J. M. MELJETYINSZKIJ, NYÍRÓ LAJOS és SZABOLCSI MIKLÓS (szerk.): *Szemiotika és művészet*. Budapest, 1979.). Mondanunk sem kell, hogy a korszerű szövegelméleti felfogásokban, szószemantikai, szövegsemantikai, pragmatikai stb. elméletekben hol explicit, hol implicit formában jelen van a szemiotikai szemlélet.

Imponálóan gazdag anyag halmozódott fel az utóbbi másfél-két évtizedben az irodalmi és költői szöveg elemzésének elméleti és gyakorlati szakirodalmában. Költők, írók, tudósok elemzése sorakoznak egymás mellett, ők mindannyian elméleti fejtegetéseikkel és gyakorlati elemzéseikkel mélyítették ismereteinket, és árnyalták azt a képet, amelyet e helyütt próbáltunk felvázolni az egyetemes és a magyar szövegnyelvészet kialakulásáról és eredményeiről.